

כוחו וחולשתו של ה'פטרנליזם' הערכי

יוסף גורני

תדמית יהודי תימן
בעיני מנהיגות
העלייה השנייה

'תנועת העבודה ומפלגותיה היו למרות הכול הגורם היתירי ביישוב היהודי שנתן את דעתו על עולי תימן. בין לטוב ובין למוטב'.
(יהודה ניני)

א

בשער המאמר:
יהודים תימנים,
תחריט נחושת עם
השלמות בדיו,
מעשה ידי איתמר
סיאני

מאמר זה עניינו במנהיגות של העלייה השנייה ובשאלת הפועלים יוצאי תימן במושבות בשנים 1910-1918, מאז שליחותו של שמואל יבנאלי לתימן ועד תום מלחמת העולם הראשונה. אין במאמר מקורות חדשים שיש בהם גילויים שלא גודעו קודם, ואין הוא בא לתקן או לסתור את אשר כבר נחקר בפירוט רב בשאלה זו על ידי קודמים בדור האחרון.¹ כוונתי להעמיד כאן בהקשר הנכון וביחס הנכון את המפגש של אנשי העלייה השנייה עם העולים מתימן. לפיכך אדרש בהתחלה להגדרות ולהבחנות מסוימות כדי ליצור באמצעותן תשתית עיונית של מושגים לעצם הדיון.

המושג הראשון הוא העלייה השנייה, מושג שניתן להבין בשני מובנים. במובן אחד הכוונה לכל אלה אשר עלו לארץ-ישראל בשנים 1904-1914. בתוך הציבור הזה, אשר מנה כ-30,000 עולים, אפשר להבחין בארבע קבוצות חברתיות-תרבותיות: אלה אשר השתייכו לחברה של 'היישוב הישן' האשכנזי והספרדי; אלה אשר באו להצטרף אל החברה החדשה הציונית במושבות ובערים כמו יפו וירושלים; הצעירים הרווקים אשר הגיעו מתוך מניעים שונים לארץ-ישראל; היהודים התימנים, שהיוו קבוצה בפני עצמה.

במובן אחר, שנחרת בתולדות היישוב בארץ-ישראל והתנועה הציונית, היה לעלייה השנייה אופי סוציולוגי מיוחד והייתה לה משמעות רעיונית ייחודית. לפי תפיסה זו העלייה השנייה היא אותם הצעירים והצעירות טעוני אידאלים ציוניים-מהפכניים אשר הגיעו לארץ-ישראל כדי להגשים בעצמם את שאיפתם לבנות בה חברה יהודית לאומית וערכית חדשה. אנשי העלייה השנייה כנושאי אידאה חדשה היו מיעוט קטן בקרב היישוב היהודי, שמנה בראשית התקופה 50,000 נפש, ובסופה, כלומר ערב מלחמת העולם הראשונה, קצת למעלה מ-80,000 נפש.

יתרה מזו, לב לבה של העלייה השנייה במובן זה, הגרעין הקשה שלה, נושאי האתוס הלאומי-החברתי, היו הפועלים החקלאיים יוצאי מזרח אירופה, ואלה היוו ציבור קטן, לא יותר מ-700 צעירים וצעירות.² אבל למרות גודלו הקטן, ואולי דווקא משום כך, היה ציבור זה מפוצל ומפולג בין קבוצות וארגונים שונים. היו בו שתי מפלגות, 'הפועל הצעיר' ו'פועלי ציון', והיו בו מי שכינו את עצמם 'בלתי מפלגתיים', היו בו שתי הסתדרויות פועלים חקלאיים, 'הסתדרות הפועלים החקלאיים ביהודה' ו'הסתדרות הפועלים החקלאיים בגליל', ואחר כך נוספה 'הסתדרות פועלי שומרון', היה ארגון

1 ראו: י' גורני, 'הפרדוקס של האחדות הלאומית בעלייה השנייה', מאסף, 6 (מרס 1974), עמ' 55-65; נ' דרויאן, באין מרבד קסמים, ירושלים 1982; הנ"ל, 'יהודי ארצות האסלאם בארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה', י' ברטל, ז' צחור, י' קניאל (עורכים), העלייה השנייה (להלן: העלייה השנייה), א: מחקרים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 320-342; י' ניני, תימן וציון, ירושלים 1982; הנ"ל, ההיית או חלמתי חלום, תל-אביב 1996; י' קניאל, 'אנשי העלייה השנייה ובני העדה הספרדית', העלייה השנייה (שם), עמ' 307-319; א' סבוראי ומ' כספי-מסורי, נחליאל: סיפורם של ראשונים, חדרה 1998.

2 ראו: י' גורני, 'המבנה החברתי של העלייה השנייה', הציונות, א (תש"ל), עמ' 204-245.

'השומר', והיו כינרת, דגניה ומרחביה, שהיו לסמלים כמעט מיתיים בתולדות הציונות ובמיוחד בתולדותיה של תנועת הפועלים. כל אלה היו שייכים בתודעתם לתנועת הפועלים העברים, אולם לא לארגון אחד.³ כל אלה התקיימו ופעלו זה בצד זה, אולם לרוב לא זה עם זה. בכל אחד מהם, בצורות שונות, שרתה הרוח של עילית המשרתת עניין לאומי, ובחלק מהם צמח גם האתוס של מסדר המגשימים, של מתיישבים, שומרים ושל אנשים המתקדשים ומיטהרים בזיעתם של עובדי האדמה, נושאי האידיאל המקיף של עבודה עברית. ציבור זה, למרות גיוונו, לא היה 'כאוסי', הייתה לו הנהגה אשר עיצבה לו את המסגרת של תנועה חברתית, והשאלה היא מה הייתה דמותה. ובכך אני מגיע אל המושג השני הדורש בירור – המנהיגות.

באופן כללי אפשר להבחין בהקשר זה בשלושה טיפוסים של הנהגה: הנהגה רוחנית, כמו זו של א"ד גורדון ויוסף חיים ברנר; הנהגה רעיונית ופוליטית, שעמה נמנו יצחק בן-צבי, דוד בן-גוריון, ברל כצנלסון, יצחק טבנקין, יוסף אהרונוביץ, יוסף שפרינצק ואחרים – שני טיפוסים הנהגה אלה אפשר להגדיר מנהיגות עקיפה, לעומת הסוג השלישי של ההנהגה, שהייתה ישירה או בלתי אמצעית, ושאליה השתייכו הדמויות המרכזיות והכריזמטיות של המסדרים המגשימים, כגון מניה וישראל שוחט ב'השומר', יוסף בוסל בדגניה, בן-ציון ישראלי בכינרת וחנה מיזל בחוות הפועלות בכינרת. כוח ההשפעה של ההנהגה הישירה עלה לעתים על זה של ההנהגה העקיפה, שכוחה נבע ממשקלם האינטלקטואלי והרוחני של האישים אשר נמנו עמה יותר מאשר ממעמדם הפוליטי. למעשה הייתה המנהיגות העקיפה נעדרת ארגון פוליטי בעל יכולת כפייה או אמצעי גמול כלכליים וכיבודים חברתיים. היא נשאה בחובה סתירה ציבורית פוליטית ורעיונית מתמדת: מצד אחד על פי השקפת עולמה וייעודה העצמי היא רצתה מאוד להיות מעורבת בכל השאלות אשר היו קשורות בחיי היישוב ובמעשי התנועה הציונית; מצד אחר היא חסרה כוח פוליטי לממש את שאיפותיה ולכן נותרה חסרת השפעה בתחומים אלה. אולם באורח פרדוקסלי דווקא סתירה זו בין הכוונה לבין מימושה הפיחה בה רוח של יזמות לאומית וחברתית, וכפי שהתברר בהמשך ההתפתחות ההיסטורית, רוח זו קבעה לא במעט את גורל המפעל הלאומי: ההתיישבות השיתופית – דגניה; כוח המגן העברי – 'השומר'; המערכת הפוליטית המפלגתית – 'הפועל הצעיר', 'פועלי ציון'; ארגוני הפועלים – הסתדרויות הפועלים החקלאיים ועוד.

תרומתן ההיסטורית של שתי ההנהגות הייתה בכך שזו העקיפה עיצבה את התפיסה בדבר המעורבות הנמרצת של תנועת הפועלים בבניין החברה הלאומית, ואילו זו הישירה תרמה לעיצוב דגמים של מסדרי מגשימים, אשר היו לכלים למימוש התפיסה הציונית-הסוציאליסטית הקונסטרוקטיווית הכוללת. תפיסה זו היא אשר הולידה באורח בלתי נמנע את הגישה ה'פטרנליסטית' של אנשי ההנהגה ביחס לעצמם, ביחס לסביבתם וביחס לפועלים יוצאי תימן – ובה ידון מאמר זה.

המושג פטרנליזם, שהיום מרבים להשתמש בו, שלא בטובתו, מחייב הבהרה בהקשר הנוכחי. למעשה אפשר לומר כי כל צורת חיים של האדם מצויה במסגרת פטרנליסטית כלשהי, שבה הוא

3 ראו: ז' צחור, 'צמיחת הזרמים הפוליטיים וארגוני הפועלים', העלייה השנייה (לעיל, הערה 1), עמ' 215-234.

מצווה ומודרך לעשייה או לאי־עשייה, או בלשון אחרת, היקף זכויותיו וחובותיו נקבע על ידי רשות 'פטרנלית' זו או אחרת. מבחינה זו קיים כמובן יחס ישר בין מערכת הערכים שעליה מושתתים היי החברה לבין עמדת הפטרנליזם שלה. וכמובן ככל שהברות אידאולוגיות יותר, כך הן פטרנליות יותר. ההנהגה של העלייה השנייה על שלושת מרכיביה הניחה יסודות לחברה בעלת דפוסים רעיוניים שהיו אמנם קשים ולפעמים גם בלתי ניתנים להגשמה, אולם כציוויים לאומיים וחברתיים הם היו ברורים מאוד. ולכן ה'פטרנליזם' הישיר של המנהיגים במסדרים וזה העקיף של ההנהגה הרוחנית והרעיונית – היה מקיף. מבחינה זו דינם של יוצאי מזרח אירופה ותימן, נשים וגברים – היה אחד. ומבחינה זו לא היה הבדל מהותי בין הקבוצות הרעיוניות השונות בציבור זה.

עניין זה מוביל אל התופעה שכינית במאמרי⁴ בשם 'פרדוקס האחדות הלאומית', כלומר הניסיון להכליל ציבור פועלים שהיה זר לה לחלוטין מבחינת מסורתו התרבותית והדתית יצר מראש מתח רב משני הצדדים והבליט הבדלים ופערים אנושיים שלא ניתן היה לגשר עליהם. אין זה נכון לומר כי ההכרה בשוני בין שני הציבורים לא הייתה מודעת למנהיגות של הפועלים, אלא שהתגובה של שני טיפוסים המנהיגות הייתה שונה. זו הארצית, הרעיונית, שאפה להתמודד עם תופעת הזרות ההדדית, ואילו זו המקומית גרסה לנוכח זרות זו כי יש להפריד כמעט לחלוטין בין שני ציבורים אלה. ה'פטרנליזם' של ההנהגה הארצית משמעותו הייתה אפוא כוללת, ואילו ה'פטרנליזם' של ההנהגה המקומית היה חלקי, בעיקר לגבי המזרח אירופים.

אולם ההבחנה בתוך המסדרים בין הפועלים יוצאי מזרח אירופה לבין הפועלים יוצאי ארצות המזרח או האסלאם הייתה על בסיס תרבותי־רעיוני, ולא עדתי. והראיה לכך היא שעם הדמויות ה'מיתולוגיות' של 'השומר' נמנו יצחק נדב, בן העדה התימנית, והאחים צבי ויחזקאל ניסנוב, יוצאי העדה הקווקזית, וגם אמם, שהייתה בקרב אנשי 'השומר' להמות אגדתית. כלומר מסדר 'השומר' קלט לתוכו את הלוחמים יוצאי תימן וקווקז אשר הפנימו בהכרתם את תרבות העלייה השנייה, ואילו מסדר הפועלים החקלאיים ואנשי הקבוצות לא יכול היה לקלוט את הפועלים יוצאי תימן שתרבותם והשקפת עולמם הייתה זרה לו. אבל המנהיגות העקיפה, זו שאמנם לא נתנסתה במגע הקרוב היומיומי עם הפועלים התימנים, לא יכלה, מפני העניין הלאומי, להשלים עם תופעה זו.

כאמור ענייני במאמר זה אינו ביחס אלא בתדמית ככל שהיא עולה מן היחס בשני המובנים – הרעיוני והמעשי, או זה שבכתב וזה שבחיי יומיום. תיאור התדמיות של התימני אצל הפועלים האשכנזים אינו מכוון לחשוף את האמת, השקר או האשליה אשר היו טמונים בהם. מבחינתי התדמית היא החשובה ולא אמתותה, שהרי היא אשר קבעה את היחס 'בין לטוב ובין למוטב', כלשונו של יהודה ניני, ובין למורכב ובין למתעלם, לפי דעתי. התדמית הקולקטיבית של הציבור התימני נוצרה מצד אחד על בסיס המציאות האובייקטיביות של קשיי הקליטה של משפחות הפועלים התימנים במושבות, של יחס משפיל לעתים מצד המעבידים האיכרים ושל התעלמות וזרות מצד הפועלים ומצד אחר על בסיס גילוי כושר הסתגלות בלתי רגיל של אותן משפחות התימנים לתנאים שתוארו לעיל והניסיונות ה'פטרנליסטיים' של מנהיגי הפועלים לסייע להם.

תדמית זו מקורה בהערכתם הסובייקטיבית של אנשי העלייה השנייה, שנבעה מעולמם הרעיוני והתרבותי, אולם בהיותם אנשים פקוחי עין וראליסטים בעלי חזון, הם ניחנו בסגולה להבין את המציאות האובייקטיבית. ולפיכך תדמיתם של התימנים בתודעתם והביטוי שנתנו לה אינם חד-גוניים. לעתים גברה הדעה הקדומה המושפעת מן האידיאולוגיה ולעתים הייתה ידה של הבנת המציאות על העליונה. לכן היו שגילו אצל התימני תכונות וסגולות אשר תאמו את השקפת עולמם והיו שראו אותו כמות שהוא בייחודו. בסך הכול התדמית הקולקטיבית של התימנים בעיני אנשי העלייה השנייה נעה בין הבנה לאשליה, והיא מסמלת את ראשיתו של המתח התרבותי והחברתי הבלתי נמנע אשר יצר המפגש ההיסטורי בין יהודים יוצאי המזרח המוסלמי לבין יהודים יוצאי מזרח אירופה. ראוי לציין כי מפגש זה הוליד לא רק את התדמית ההדדית של האחר, במקרה הנדון את ראיית התימנים על ידי האשכנזים ולהפך, אלא חשף גם פן מסוים בתדמית העצמית. אנשי העלייה השנייה החלו לראות גם את עצמם עקב יחסם אל הפועלים התימנים באור שונה מזה שבו ראו עצמם לפני המפגש אתם במושבות.

יעקב זרובבל

המתח שיצר המפגש של יוצאי מזרח אירופה עם יוצאי המזרח בא לידי ביטוי בעיתונות של תנועת העבודה: ב'האחדות' של מפלגת 'פועלי ציון' ובמיוחד ב'הפועל הצעיר' של הסתדרות 'הפועל הצעיר' התפרסמו כתבות ומאמרים שדנו במצבם הקשה של הפועלים יוצאי תימן במושבות. הדברים שנכתבו בעניין זה והתיאורים האנושיים שהובאו שם הם מן הקשים והחושפניים ביותר בתולדות העיתונות העברית מאז ועד היום. בדיון זה נטלו חלק מנהיגי הציבור, כמו אהרונוביץ, בן-גוריון, כצנלסון, שפרינצק, יבנאלי ויעקב זרובבל, וגם כותבים אלמונים מקומיים מן המושבות עצמן. דיון כה נרחב וגלוי לב - שהרי גם הפועלים האשכנזים לא יצאו ממנו נקיים, אף שאחריותם למצב הייתה משנית בלבד - לא נמצא בעיתונות העברית האחרת, האשכנזית והספרדית, באותה תקופה. ואין צורך להדגיש כי על הדברים הגלויים והכואבים הללו מתבססים ניתוחיהם של ההיסטוריונים והסוציולוגים שדנו בבעיית הפועל התימני במושבות. אחד הפרדוקסים הגדולים של הצינות הוא שבבואה לאחד את חלקי העם השונים היא זו אשר עוררה את המתח ביניהם, בכך שחשפה את הניגודים העמוקים שביניהם. הצינות היא שהקצינה את העימות בין היהדות השמרנית הדתית לבין היהדות ה'מודרנית'; היא אשר גרמה להבחנה החדשה, בארץ-ישראל, בין 'היישוב הישן' ל'יישוב החדש'; והיא אשר הבלטיה את הפער העדתי במפגש בין עדות המזרח למערב בתחום העשייה הלאומית. הצינות לא יצרה מתחים אלה. הם היו פרי ההיסטוריה היהודית וההתפתחויות בתברה הכללית, אולם היא הגבירה את החיכוך בין חלקי העם. וזאת מפני שמיזגה בתוכה רעיונות ומעשים מעוררי מחלוקת: היא שללה את המוסר הגלותי הן של האורתודוקסים והן של המתבוללים;

היא ביקרה את הקיום ה'טפילי' לפי הגדרתה של 'היישוב הישן'; והיא קבעה לעצמה 'קווים פטרנליסטיים' ביחסה אל ציבורים שונים, כולל הציבור המזרחי, שרצתה לשלב במפעל הלאומי. המפגש בין הפועלים האשכנזים בני העלייה השנייה ובין הפועלים יוצאי תימן יש לו ייחוד משלו בהקשר זה. ראשית כול, אין הוא דומה למפגש עם החברה של 'היישוב הישן', אף שבתרבותם שייכים היו יוצאי תימן לחברה הישנה יותר מאשר לזו ה'חדשה'. בניגוד להפרדה מראש שנוצרה בין 'הישן' ל'חדש' הרי יוצאי תימן באו למושבות ביזמת ההסתדרות הציונית. שנית, יזמה זו צמחה מתוך המצוקה שלתוכה נקלעו נושאי הרעיון הלאומי במאבקם למען כיבוש העבודה במושבות. במשבר שפקד את העלייה השנייה, החל משנת 1909, התברר כי משימה זו קשה מדי בשביל הצעירים האידאליסטים, אשר אינם מסוגלים לעמוד במאמץ הגופני הנדרש ובתחרות הכלכלית עם הפועלים הערבים. ולכן החלו חיפושים אחר 'הפועל הטבעי', היודע להסתפק בפחות, והרגיל לעבודה גופנית. הואיל וברור היה לכול כי פועלים כאלה לא יבואו בזמן הקרוב ממזרח אירופה, הופנה המבט אל יהודי המזרח. משמע בהכרתם של בני הדור הייתה בתופעה של הפועלים בני תימן שהחלו להגיע למושבות בתקופה זו תקווה להצלתו של המפעל הלאומי על ידי כיבוש העבודה.

בניגוד ל'היישוב הישן' ואפילו לפועלים יוצאי ארצות האסלאם אשר נקלעו לעבודה במושבות לפני כן, בעיקר ביזמה עצמית, נתפסה העלייה מתימן בתודעה הציונית כחלק בלתי נפרד מן המפעל הלאומי. לפיכך בעניין זה, כמו באחרים, היה יחס ישר בין עצמתו של החזון הציוני לבין עצמתה של תחושת הסתירה בין האידאל למציאות. בקרב האיכרים במושבות – אשר לא יזמו את בואם של יוצאי תימן, מפני שנוח היה להם להעסיק פועלים ערבים – היו המתח והלבטים בשאלת שילובם במושבות כפועלים חקלאיים חלשים מאשר בקרב עסקני המוסדות הציוניים – אשר תמכו במפעל אם כי רובם לא היו נלהבים ממנו ואף ליוו אותו בחששות רבים; ואילו בשורות מנהיגות תנועת הפועלים – אשר תלתה תקוות לאומיות גדולות בשילובם של הפועלים יוצאי תימן – היו המתח והלבטים עזים ביותר. וכך נקלעה מנהיגות זו לסתירה בין שתי תדמיות של היהודי התימני: מצד אחד נושא הפוטנציאל של גאולת העבודה העברית במושבות, ומצד אחר מי שמסכן את עצם הרעיון של בניין חברה עובדת חדשה. האידאל הלאומי והחברתי של מנהיגות תנועת הפועלים גרם אפוא לסתירה נוספת. מבחינת כיבוש העבודה היו התימנים רצויים, אולם מבחינת בניין חברה עובדת וערכית, במושגי תנועת הפועלים, הם היוו בעיה.

ב

הדיון הציבורי בתנועת העבודה בשאלת הפועלים יוצאי תימן בקשר לכיבוש העבודה החל בשנת 1909, כאשר נתברר כי רעיונותיה ושאיפותיה בתחום זה הגיעו עד משבר. את הדיון פתח יוסף אהרנוביץ, עורך 'הפועל הצעיר', במאמרו 'חלוף הפועלים האשכנזים בתימנים'.⁵ אהרנוביץ תיאר

5 'אהרנוביץ, חלוף הפועלים האשכנזים בתימנים', העולם, 26 בנובמבר 1909; הציטוטים להלן מתוך: 'אהרנוביץ, כתבים, א, תל-אביב תש"א, עמ' 31-33. ראו גם: הנ"ל, 'שאלת הפועלים בארץ-ישראל', העולם,

את מצב הרוח בקרב אנשי העלייה השנייה כנואש, ואותם כטובעים הנאחזים בקש, וה'קש' הוא רעיון הפועלים יוצאי תימן אשר יגאלו את העבודה מידי הפועלים הערבים. אהרונוביץ יצא בחריפות נגד ההנחה כי רק פועלים יהודים שיהיו מוכנים לעבוד בשכר השווה לזה של הערבים, קרי יוצאי תימן, יוכלו להתקבל לעבודה אצל האיכרים במושבות. הוא

יהושע רדלר-פלדמן
(ר' בנימין)

התקומם נגד גישה זו מן הסיבה המוסרית, מפני שאנו חוטאים בזה נגד התימנים, שאותם אנחנו לוקחים כחומר להתגשמות האידיאל שלנו.

בקביעה זו יש כבר הגדרת תדמית קולקטיבית, מפני ש'כיבוד העבודה העברית' הוגדר כ'אידיאל שלנו',⁶ כלומר לא שלהם. ובכך

נוצר, אמנם מטעמים לאומיים, היחס המכשירי לתימנים. אולם עיקר דאגתו של אהרונוביץ לא היה ליחס המוסרי לפועל יוצא

תימן, אלא למשמעות הערכית הלאומית של הרעיון. שהרי בלי שהתכוון לכך היווה הפועל התימני סכנה לפועל האשכנזי יותר

ממתחרהו הערבי, מפני שאי אפשר להיאבק בו כפי שנאבקים בעבודה הלא עברית של הפועלים הערבים. והסכנה בדבר היא

שלא יהיה מקום לאותם הצעירים הבאים לארץ-ישראל לבנות את החברה העברית החדשה, אשר התנאי לה הוא קודם כול כיבוש

העבודה. ומה שהיה חמור לא פחות בעיניו הוא העובדה שכאשר מנהיגי תנועת העבודה נותנים יד מסיבות אלה להנחה כי הפועל התימני יקבל

שכר נמוך יותר מעמיתו האשכנזי, הם בעצם תורמים להנצחת תדמית הנחותה של אותו הפועל, שהרי 'אנחנו משאירים אותו במצבו השפל, בהתנוונות

הגופנית והרוחנית, כדי שיוכל להיות עבד זול ולהתחרות עם עבדים זולים כמוהו'. ובהמשכה של הערכה זו באה לידי ביטוי הגישה ה'פטרנליסטית הקונסטרקטיווית' של אהרונוביץ: 'אנחנו, אמנם,

צריכים להקדיש הרבה כוחות לזה שהתימני יהפך ממחזיר על הפתחים לעובד, אבל בתנאי שהעבודה תתן לו יותר מ'פיתות', כי אם הוא יצטרך לעבוד רק בכדי להשתכר ל'פיתות', אז הוא יתנווֹנה

עוד יותר מאשר מהחזרה על הפתחים ומכתיבת סת"ם".⁷

דברים אלה נכתבו עוד לפני בוא העולים מתימן למושבות. הם מוסבים בעיקר על הקהילה של יהודי תימן בירושלים, עולי תרמ"ב, שהייתה ידועה בעונויה. ואם עולה מהם נימה של ולזול מתנשא,

הרי הוא לא היה עדתי, אלא היה מכוון כלפי כל ההוויה הגלותית שאהרונוביץ שלל באופן קיצוני. מול ה'פטרנליזם הערכי' של אהרונוביץ השמיע שמואל יבנאלי טענה 'פטרנליסטית לאומית'.

בשנת 1910 פרסם מאמר שכותרתו 'עבודת התחייה ויהודי המזרח'.⁸ טענתו הייתה כי יהודי המזרח

47, י"ג בכסלו תרע"א (דצמבר 1910); י"ל (יוסף לוריא), 'לשאלת הפועלים בארץ-ישראל', העולם, 11, כ' באדר ב' תר"ע; שם, 13, 14 באפריל, 1910.

6 אהרונוביץ, כתבים, א, עמ' 31.

7 'אהרונוביץ, כתבים (שם), עמ' 33.

8 ש' יבנאלי, 'עבודת התחייה ויהודי המזרח', הפועל הצעיר, ג, 16 ביוני 1910, עמ' 16-17.

הקרובים לסביבתם בתרבות חייהם היומיומית, והמושפעים מן החינוך המודרני של 'אליאנס' האנטי-לאומי, שכל כוונתו לסייע ליהודים להשתלב בחברה הסובבת אותם, יהודים אלה נתונים בסכנת התבוללות מוחלטת. יבנאלי הציג שתי טענות סותרות לכאורה: מצד אחד טען כי יהודי המזרח מושפלים ונרדפים זה דורות במדינותיהם, ומצד אחר התריע על סכנת ההתבוללות הן בסביבתם המזרחית והן בתרבות הלוונט הצרפתית. המשימה הלאומית המוטלת על הצינות לדבריו היא זו: 'בשעה שהיהודים המזרחיים עומדים לפני ההכרח על ידי התנאים החיצוניים להתבולל, ובשעה שאלפי שנות חייהם בגלות הכשירו אותם לקראת התבוללות גמורה כזו והכניסו אותם אל השער המ"ט דטומאה, עוד מעט ולא יוכלו להיטהר ממנה עד עולם – בשעה זו מוכרחים אנו, הצינים, לבוא אליהם עם דגל התחייה שלנו ולמשוך אותם אל הדרך שיש ללכת בה – הדרך העולה לציזיון'. המאמר של יבנאלי, שהיה איש העלייה השנייה ופועל חקלאי, אך מפאת מחלתו הועסק כמוכיר 'אגודת אחוות בית', הפנה אליו את תשומת הלב של ראשי 'המשרד הארץ-ישראלי', ארתור רופין, יעקב טהון ויהושע רדלר-פלדמן (ר' בנימין), והוא נתבקש לצאת לשליחות אל יהדות המזרח. הפרדוקס הוא בכך שיבנאלי לא נשלח אל היהודים שתיאר כצפויים לסכנת התבוללות, למשל אל קהילות בצפון אפריקה, אלא דווקא אל קהילת יהודי תימן, שהייתה מחוסנת מפני סכנות אלה. הוא בא אליהם אפוא לא כאל מי שזקוקים להצלה מידית, אלא כאל מי שמוסגלים להביא את הגאולה הנחוצה לעבודה העברית. אותו ציבור רעיון הגאולה המשיחית היה אמנם חלק מאמונתו העממית, אולם רעיון זה לא היה לזה של העלייה השנייה, והתחפושת של יבנאלי לרב ספרדי בהתהלכו בין הכפרים בתימן מסמלת את הניגוד הזה.

יומן המסע של יבנאלי הוא אחד התיאורים הכנים והחשובים של שליח ציוני בקרב יהודי הגולה. הוא מפתיע בגילוי הלב של איש העלייה השנייה, שולל הגלות, שבא לתאר מציאות שאינה תואמת לחלוטין את הנחותיו המוקדמות, שהביא מארץ-ישראל. והוא מעורר הערכה בגילוי ספקותיו והיסוסיו כשליח בשם הרעיון הציוני לנוכח ההפתעות שזימן לו הקיום היהודי בתימן.

התיאור של יהודי תימן ביומן המסע של יבנאלי מצטיין בראייה מפוכחת, מאוזנת ובעלת נופך של חוקר-אנתרופולוג. ראויה לציין במיוחד העובדה שלמרות היותו איש העלייה השנייה לא נסחף יבנאלי לסגנון של נבואת זעם ושל ביקורת קיצונית של שולל הגלות, ביקורת שהייתה בה התנשאות רבה גם כאשר הייתה מוצדקת ומובנת.

ברוב הכפרים גילה יבנאלי אנשי עבודה המסתפקים במועט, בעלי חזות מוצקה ובריאה 'העיקר – חיים במנוחה. אין פרץ, אין צווחה, אין נוגש, אין שומר, אין צער עמוק הצובט את העצבים. אין דאגה לעתיד'.⁹ פירושו של דבר מצב של מעין בידוד מוחלט מכלל הבעיה היהודית העולמית, ולכן כמובן אין דאגה לכלל ישראל, ואין כאן אפילו מושג של כלל ישראל.¹⁰ אמנם יהודים אלה חיים בהכרח שהם נמצאים בגלות, 'אולם אין הם יודעים את הצער של הגלות החדשה'.¹¹ ועל כן אף

9 ש' יבנאלי, מסע לתימן, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 85.

10 ש.ם.

11 ש.ם.

שהופעתם החיצונית משקפת את עוניים, הרי בכל זאת 'האנשים הערומים למחצה האלה שמחים בחלקם וחיים חיי מנוחה'.¹² מובן שבצד האנשים הבריאים הוא מצא בכפרים אחרים אנשים 'בעלי גוף חלש ושיריים מדולדלים'.¹³ אצל אלה ואצל אחרים היה שיעור תמותת התינוקות גבוה מאוד, ולכן היה מספר הילדים במשפחה קטן בהשוואה למה שהיה ידוע לו ממקום הולדתו במזרח אירופה.

הוא למד לדעת כי הרוב המכריע של יהודי תימן הם בעלי מלאכה וסוחרים זעירים. וגם המעטים שבהם אשר פרנסתם מן החקלאות עיבדו את הקרקע באמצעות שכירים ערבים. הוא סיכם את תיאור חייהם של יהודים אלה במסקנה 'אפיקורסית' מאוד מבחינת אנשי העלייה השנייה: לדבריו 'בכל המקומות האלה יושבים היהודים לבטח ושמחים בחלקם, והם בריאים. ולמה ילכו לארץ-ישראל?'.¹⁴

מסקנה זו, המזכירה את הבחנתו של אחד העם בין 'שלילת הגלות הסובייקטיבית' לבין זו ה'אובייקטיבית', כלומר בין התחושה של הגלות לבין ההכרה כי אפשר להמשיך ולהתקיים בה, עוררה אצל יבנאלי נקיפות מצפון כלפי יהודים אלה והרהורי ספק באשר למטרות שליחותו. בעמדו מול אלה אשר 'מתפרנסים מיגיע כפיהם' עלתה בו לפעמים המחשבה: 'כיצד הנני משבח לפניהם את ארץ-ישראל ואת עבודת השדה, וכיצד הם יעברו מסביבה כזו ומעולם כזה אל ארץ-ישראל, אל עולם הנתינה והתמיכה; כי פה אין מקבלים צדקה'. כלומר חל אצלו מעין היפוך יוצרות ערכי: החיים בגלות תימן, שהם חיי עבודה, נראו בעיניו חיוביים יותר מאלה שבארץ-ישראל, המבוססים על תמיכה. יתרה מזו, גם מורא השכנים,

למעלה: בית יהודים בצנעא
מימין: סוחר יהודי צעיר. המפתח על זהו מסמל את מעמדו

ציין, אינו מוטל על היהודים בתימן. היחס של הערבים אליהם הוא טבעי וידידותי על פי רוב, במיוחד בכפרים, ולפעמים הערבים אפילו כועסים על היהודים בשמעם כי הם מתכוונים לעזוב את תימן. הרושם שלו היה כי הערבים 'יש להם איזה פחד נסתר ודרך-ארץ בפני היהודים'. גם כאשר מתנכלים ליהודים הרי אין זו שיטה, ולכן 'כל זה אינו איום, אינו בוקע את הלב כמו ברוסיה, אין כאן גוצות בבטן, אין מסמרים בראש, וגם אינו נושא עליו חותם של שנאה עזה ונקמה קשת-עורף כמו רציחת השומרים בא"י

12 שם.
13 שם, עמ' 87.
14 שם, עמ' 124.

מצד הערבים.¹⁵ ואפילו כאשר פוקדת את הקהילה מצוקה כלכלית, הסיבה לרוב אינה רוע לבם של הגויים אלא פגעי טבע.

לנוכח המציאות אשר נתגלתה לעיניו הגיע יבנאלי להערכה מפוכחת של היקף העלייה הצפויה מתימן לארץ-ישראל. לפי הערכתו יישוב חזק ומבוסס כזה שתיארתו לכם אינו עלול לעבור בזמן קצר לארץ-ישראל. כמו כן, אין להעלות על הדעת, שכל היהודים מכאן יוכלו להיות פועלים אצל האיכרים שלנו [ההדגשות שלי, י"ג].¹⁶ - על כן רק מעטים מהם יעלו לארץ-ישראל, ואילו הרוב זקוק לחינוך ברוח הלאומית. הוא תיאר את הציבור אשר בו צריך להתחיל במפעל החינוך הלאומי, ואלה הם בעיקר וקודם כול היהודים היושבים בערים, בצנעא ובעדן. הוא תיאר אותם באור חיובי מאוד מתוך השוואה בינם לבין יוצאי תימן שעלו בעלייה הראשונה, והיושבים בירושלים:

לא הרי התימנים כאן, בצנעא, כהרי אותם היהודים התימנים היושבים בבתים של פחים ביפו ובירושלים. פה, בצנעא, יש יישוב של אנשים יפים, חשובים, אשר בלי ספרים ובלי השכלה הם כבר יותר מפותחים מהתימנים ואפילו מאשכנזים חרדים רבים שלנו, ביפו ובירושלים. והדברים האלה אינם גזומה, הנני מבקש אתכם להתחשב אתם כאת דברים אמיתיים. האינטליגנציה, היינו החכמים, הרבנים והנכבדים, שאודותם אני מדבר הפעם, אינם עוסקים בקבלה, אינם מאמינים בקדמות הזוהר, עוסקים ב'מורה נבוכים' של הרמב"ם. הקו הזה מראה שפה אין ההזיה מושלת בכיפה כלל.¹⁷

חדר האירוח
בבית סוחרים
יהודים בצנעא

בהכירו את דעותיהם הקדומות של חבריו אשר ביזמתם בא לשליחות זו, כתב בהמשך: 'הנני חושש שמא בשעה שתקראו את הצעותי אלו ואת דברי על חשיבות יהודי צנעא ורצונם וכשרונם להתפתחות

חומרית ורוחנית, יתעוררו אצלכם ספקות אם אני עדיין נמצא בגדר המציאות, או יצאתי כבר לעולם הדמיון היפה'.¹⁸

לסיכום כתב יבנאלי כי מצא בערים אלה עדה העומדת ברשות עצמה, בעלת מודעות של עזרה חברתית לעניים, לחולים וליתומים; היהודים חיים בבתים יפים בעלי שתיים-שלוש קומות; מזונם מצוי בשפע; השלטון אינו רודף אותם ויש אפילו כאלה המקורבים אל חוגי השליטה. לכן כל פעולה בקרב יהודים אלה במגמה להביאם לארץ-ישראל חייבת להיעשות תחילה בהיקף מצומצם.

15 שם, עמ' 92-93.

16 שם, עמ' 94.

17 שם, עמ' 102.

18 שם, עמ' 104.

מובן שיבנאלי, אשר מרד בגלות של מזרח אירופה, לא השלים גם עם גלות תימן, אף על פי שהיא הייתה שונה בעיניו מזו אשר ממנה בא. ולכן דיבר עם היהודים הכפריים בתימן על ארץ־ישראל המציאותית, זו של עבודה, זיעה וכבוד עצמי, אולם הוא ידע כי מושגיו זרים לקהל שומעיו. בשבילם לא הייתה קיימת ארץ־ישראל של מטה, כי אם זו של מעלה, וכשם שהגלות הייתה מושג ערטיילאי, 'אָדום', כן הייתה ירושלים מושג שמימי־משיחי.

דברי אמת אלה על יהודי תימן, על מצבם ועל יחסם לארץ־ישראל כתב יבנאלי אל שולחיו, טהון ורופין. אבל בדות המקוצר על מסעו שפרסם ב'הפועל הצעיר' בשנת 1912,¹⁹ אחרי שובו מתימן, נראים הדברים אחרת, ודמותה של גלות תימן מצוירת בצבעים קודרים, בצבעי שלילת הגלות הקיצונית. בפרהסיה דיבר יבנאלי על גורלה ההיסטורי של גלות זו ותיאר אותה כמציאות של מצוקה מתמשכת, ואף יצר דמיון וזהות בינה לבין גלות מזרח אירופה, בניגוד למה שעשה במכתבים משם. וכך כתב: 'אלפיים שנה יושבים החלק הזה של עמנו בגולה, בארץ ה"גלות המרה", כדרכם לאמור';²⁰ זו גלות של רדיפות קשות במשך ההיסטוריה, של המרת דת מאונס מחד גיסא, ושל התפרצות תקוות משיחיות מאידך גיסא, תקוות שעם האכזבה מהן בא הייאוש העמוק. ובהמשך לכך תיאר את ההוויה של יהודי תימן כהוויה גלותית כמו בכל ארצות הגולה,²¹ ובנוסף של שולל גלות ערכי קיצוני צייר את דמותם כ'אוכלי השיריים משולחן הגויים'. לעומת זה הוא העמיד את שינוי הערכים בארץ־ישראל בנוסף תנועת העבודה: את ערך עבודת הכפיים, את הבריחה מן החומרנות ואת הבוז לרוכלות ולרוכלים.²² ההתפעלות מדמותם של היהודים התימנים, המופיעה לרוב במכתביו, התחלפה בדות זה בנימת ביקורת על נטיית הנשים להתקשט בקישוטי זהב, על הגברים המרבים לשתות יי"ש עשוי מתמרים בשמחותיהם ועל היותם מתרפסים לפני השליטים ושקועים בעולם של דמיון המונע מהם להבין את המציאות הגלותית שבה הם חיים.

יבנאלי בצנעא, 1912

ג

לנוכח דברים אלה יש לתמוה מדוע עודד המשרד הארץ־ישראלי את בואם של בני תימן למושבות לעבודה בתור פועלים חקלאיים. הרי לא נדרשו כדי לספק עבודה זולה, מפני שהאיכרים לא היו מעוניינים בכך, שכן היו להם פועלים ערבים אפילו זולים מהם וללא ספק 'נוחים' מהם. זו גם לא

19 תמצית (דין־והשבון לד"ר רופין), הפועל הצעיר, 18, ו' בתמוז תרע"ב; שם, 19-20, כ"ז בתמוז תרע"ב; וכן ראו שם 'מהרצאתו של מר ש. יבנאלי ע"ד נסיעתו לתימן'. הציטוט כאן על פי: מסע לתימן (שם), עמ' 149.

20 שם.

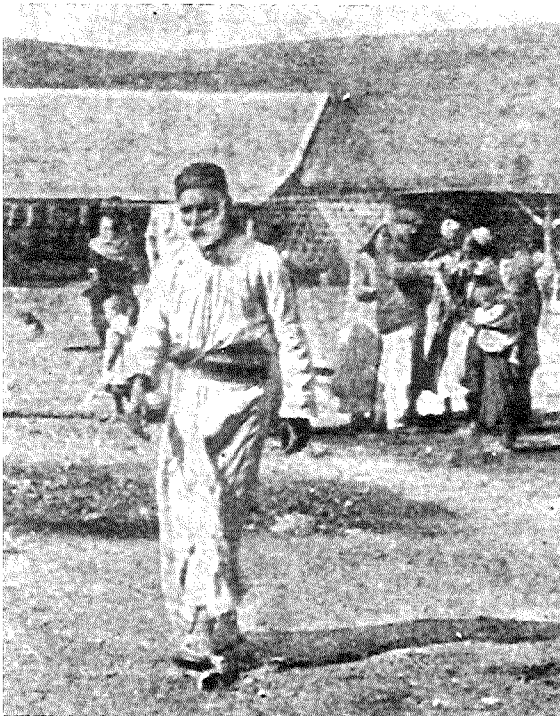
21 שם, עמ' 151.

22 שם, עמ' 150-151.

הייתה יזמה לאומית למתן תעסוקה לעלייה עממית בהיקף גדול. המדיניות הציונית התנגדה לכך, לנוכח האמצעים המצומצמים שעמדו לרשות היישוב היהודי בארץ־ישראל, ובגלל הויתרון הטראומטי של שנת 1891 – אז הגיעו לארץ־ישראל בשנה אחת כמה אלפי עולים והם נקלעו למצוקה גדולה, והיכולת הציבורית לעזור להם הייתה מעטה מאוד. לנוכח מדיניות זהירה זו מתעוררת התמיהה לגבי יזמת העלייה מתימן, שהרי במושבות עבדו אלפי פועלים ערבים, ובואם של כמה מאות פועלים יוצאי תימן לא יכול היה לשנות את המצב מיסודו.

התשובה על שאלה זו נעוצה, דומני, בשתי תכונות שיש ביניהן לכאורה סתירה: מצד אחד באופיו ה'הרפתקני'־הלאומי של הדור, ומצד אחר בתפיסתו החברתית המעשית־הניסויית. מצד אחד כדרכם של מהפכנים לא נתנו בני הדור את דעתם למלוא משמעותם של כל מעשיהם, ומצד אחר היו כל מעשיהם בעיניהם בבחינת תקדימים לעתיד לבוא – האמונה בהשתרשותם המוצלחת של מאות אחדות של פועלים בני תימן במושבות דמתה לאמונה בהקמת כוח מגן יהודי כאשר ב'השומר' היו רק כמה עשרות חברים ולאמונה ברעיון ההתיישבות השיתופית כאשר דגניה הייתה היישוב השיתופי היחיד. אלא שבניסוי זה מדובר היה במשפחות עם ילדים ולא בקבוצות של צעירים וצעירות, שרובם רווקים ורווקות. יתרה מזו, בעוד שהניסוי של הפועלים האשכנזים הצעירים היה מלווה בתביעה לשיפור תנאי חייהם הן בשכר והן במגורים, שאם לא כן לא יוכלו להשתרש בעבודה, הרי לגבי התימנים הסכימו הכול מראש כי הם מסוגלים להסתפק בשכר נמוך יותר. באורח פרדוקסלי, אם מתוך הכרה כנה ואם מפני קשיחות

מימין: עולה מתימן משמאל: פועלים תימנים בכירת

הלב וצרות האופק, ראו בני הדור בניגוד זה בין היחס אל אלה ליחס אל אלה דבר המשרת את רעיון כיבוש העבודה. אולם ניגוד זה, כמו עצם המפגש בין שתי קבוצות הפועלים הללו, לא התקבל בתנועת העבודה בהיסח הדעת. ומעידים על כך הביטויים הפומביים המתייסרים והמייסרים בעיתונות של תנועת הפועלים. כמובן אין להסיק מכך שזו הייתה הבעיה העיקרית אשר העסיקה עיתונות זו – היו עניינים שהיו חשובים בעיניה הרבה יותר – אולם הביטוי העז, גם אם המועט, שניתן לה בהשוואה לנושאים אחרים מדבר בעד עצמו. אך טבעי היה הדבר שיבנאלי היה מן הראשונים שהתחזקו אחר אופן השתלבותם של התימנים במושבות. והוא הגיע למסקנה שסיפוק ואכזבה היו מעורבים בה. מצד אחד במישור האישי נוכח לדעת 'שהתימני מסתגל להרבה מיני עבודות הדורשות מרץ ותבונה', ואפילו 'ישנם מבין התימנים פועלים חקלאים מצוינים לתהילה בחריצותם ובתבונתם'. אצל מרביתם קיימת 'שאיפה גדולה להתאזרחות במושבות'. האנשים מהכים בחוסר סבלנות לבתים שנבנים עבורם ובינתיים מעבדים בחריצות את

חלקות האדמה הקטנות שניתנו להם. אולם מצד אחר אכזבתו הגדולה הייתה כי אין בהופעת הפועל התימני משום פתרון לכיבוש העבודה העברית. והאשמה היא לא בהם אלא באיכרים המעדיפים מכל מיני סיבות – כלכליות ופסיכולוגיות – את הפועל הערבי על זה היהודי. מבחינה זו קבע יבנאלי ש'אותן הסיבות שהיו בעוכרי הפועל העברי האשכנזי למנוע אותו מתפוס את מקום הערבי בגליל התחתון, בזכרון יעקב (וביתר המושבות), פועלות גם לגבי התימנים'.²³

לתמונת מצבם של התימנים שצייר יבנאלי בשיטתיות האופיינית לו היו גם

פנים אחרות. הוא תיאר ציבור שנפוצות בו מחלות, כגון שהפת, מחלות עיניים, פצעים כרוניים ועוד. הוא ציין כי התימנים אינם פונים לעזרה רפואית והדבר גורם לתמותת תינוקות רבה ממה שהיה אז ביישוב היהודי בערים ובמושבות. יבנאלי כתב דברים אלה גם כמי שהיה קשור ל'משרד הארץ-ישראלי' של ההסתדרות הציונית, לכן חשוב להביא כאן במלואו קטע ממאמרו המעיד על הדעות והלכי הרוח במוסדות הציוניים. לדבריו 'התימני אינו יכול להוציא מהכנסותיו הדלות לעזרה מדיצינית (הוא אינו רוצה, אולי משום שאינו יכול); נמצא שהוא צריך "ליפול למשא", על הציבור

23 ש' יבנאלי, 'אחרי העלייה, הפועל הצעיר, ה', י"ב, וכ"ו באדר ב' תרע"ג (שלושה חלקי מאמר); הציטוט כאן על פי: מסע לתימן (שם), עמ' 164.

למעלה: מתיישב תימני בעמק חפר, שנות השלושים (צילום: קלוגר זולטן)
למטה: פועלים תימנים בשנות העשרים

העברי, על איזה מוסד או על המושבה. זה, כמובן, יכול, חס ושלום, לפתח אצל התימני את ההרגל לסמוך על אחרים בשעת צרתו. ומכאן תוצאות לירידה מוסרית. עד כאן דברים בשם אומרם, כלומר בשם אחד מאלה שחששו כי התימני ייפול למשא' על הציבור. אולם יבנאלי היה משוכנע כי התימני על פי רוב אינו הולך בדרך רעה זו, ואנו שמחים על זה. אנו שמחים כשהתימנים אינם באים לבקש מאתנו עזרה מדיצינית, שהם אינם מתרגלים לרעיון שאפשר לבטוח בנדיבים. ואז סיים בשאלה אירונית: 'אבל אחר כך, כשחוליהם וילדיהם מתחילים מתים, כלום גם אז נשמח?'.²⁴ תיאור דומה של מצב התימנים במושבות כתב באותה השנה עצמה יוסף שפרינצק, חבר הוועד למען יהודי תימן שלידי 'המשרד הארץ-ישראלי'. שפרינצק הודיע במיוחד ממצבם של הילדים. הוא ציין בסיפוק שהמשפחה התימנית, לרבות האם ולפעמים גם הסבים, עסוקים בעבודות לשם הפרנסה. אבל הוסיף:

עובדה זו ... יש לה צד מעציב אחד, והוא: עויבת הילדים לנפשם. ביחוד סובלים ילדי התימנים החדשים המרוכזים בבניינים שונים בריחוק מהמושבה ומהיישוב. הלב מתכווץ כשהנך מבקר, למשל, את בניין היקב שבפתח-תקוה, בו נמצא תמיד חלק מהמהגרים החדשים. שם אתה מוצא להקת ילדים מזוהמים ועצובים; מקצתם שוכבים שם כל היום וישנים, מקצתם מתגוללים ברפש וחלאה, השאר יושבים באחת הפינות של החדר הגדול והקודר, נפחדים ומדוכאים ושותקים שתיקת-אלם.²⁵

אם ובתה, תחריט
נחושת מעשה ידי
איתמר סיאני

מה שריגש את שפרינצק לא פחות מן המראה העלוב של הילדים הוא כמיהתם למילה ולליטוף של חיבה. למקרא דברים אלה אין אדם בן ימינו - אמנם ממרחק של זמן וממצב חברתי שונה לחלוטין - יכול להימנע מן השאלה אם לא היה אפשר לנהוג בילדים אלה קצת אחרת. והשאלה אינה מופנית אל החברה, אלא דווקא אל ההורים: האם משפחות חרוצות ובעלות תושייה אלה, שידעו להסתדר בתנאים הקשים שנכפו עליהן במושבות ואפילו לחסוך מעט כסף לשם הבטחת עתידן, לא יכלו למצוא עצה כיצד לנהוג בדרך רחומה יותר בילדיהן? התשובה על כך נעוצה בוודאי בתרבות. תמותת תינוקות הייתה נפוצה כאמור בקרב יהודי תימן, אך אין בכך הסבר ממצה. לצורך השגחה על ילדים אלה דרושה הייתה קודם כול התארגנות של העדה במקום מגוריה. אולם כנראה לא היה לציבור זה כושר התארגנות מעבר למסגרת המשפחתית, ועל כך עמדו שפרינצק ואחרים אשר תיארו את המצב בעדה התימנית.

24 שם, עמ' 169.

25 י' שפרינצק, 'הגירת יהודי תימן', הציטוט כאן על פי: הנ"ל, בכתב ובעל-פה, תל-אביב תשי"ב, עמ' 291-292.

התיאורים של יבנאלי ושפרינצק מקבלים חיזוק משורה של מכתבים מן המושבות אשר התפרסמו ב'הפועל הצעיר' ו'ב'האחדות' בשנים 1912-1914. הכותבים, שהיו לרוב עלומי שם, לא נמנו עם השורה הראשונה של מנהיגות תנועת העבודה, אולם הבנתם את בעיית הפועל התימני במושבה – הבנה שהייתה פרי המפגש הבלתי אמצעי היומיומי אתו – לא נפלה מזו של המנהיגות הפוליטית והאינטלקטואלית. מכתבים אלה מחזקים את הדעה כי אצל אנשי העלייה השנייה נוצרה מעין תדמית קולקטיבית של התימנים, ובעקבותיה התפתחה התייחסות כפולה אליהם: מצד אחד הסתייגות מהם כציבור מוזר, ייחודי, פרימיטיווי ואפילו פראי, ומצד אחר התפעלות מהם, מכושר הסתגלותם, מחריצותם, מיזמתם, מחסכנותם ומהסתפקותם במועט, תכונות שעוררו קנאה אצל רבים מבין אנשי העלייה השנייה.²⁶

בין הפרסומים הללו בולטות הכתבות אשר הביאו תיאורים מזעזעים וכואבים של יחס אחדים מן האיכרים במושבות אל פועליהם התימנים, יחס המזכיר את יחסם של אדונים אל עבדיהם.²⁷ רוב הדברים אשר נאמרו בכתבות אלה היו בבחינת 'הכאה על חזה הזולת': הואשמו בהן האיכרים וועדי המושבות, המוסדות הציבוריים למיניהם, ההסתדרות הציונית, 'כל ישראל חברים', 'עזרה ועוד, ואפילו התימנים עצמם. ומה באשר לציבור הפועלים וארגוניו, המפלגות וההסתדרות הפועלים ההקלאיים ביהודה וההסתדרות הפועלים ההקלאיים בגליל? לשאלה זו, שהיא עיקרו ומוקדו של מאמר זה, שתי פנים: המבט פנימה, כלומר הערכת יחסם שלהם אל הפועלים התימנים, שהביאה אותם לתהייה על תדמיתם העצמית, והמבט החוצה, כלומר הצעות מעשיות לטיפול בבעיה, הצעות שכינתי 'פטרנליזם קונסטרקטיווי'. בשאלה זו על שני היבטיה עסקה במיוחד ההנהגה הארצית, וזירת הדיון בה הייתה הסתדרויות הפועלים, במיוחד ביהודה ובגליל, והמפלגות – 'הפועל הצעיר' ו'פועלי ציון'.

ד

שנה אחרי שהחלו הפועלים התימנים להגיע למושבות התברר להנהגה שציבור הפועלים האשכנזים מתקשה 'לעכל' תופעה חדשה זו במובן האנושי, החברתי והרעיוני. וכתוצאה מכך הולך ונוצר פגם מוסרי ציבורי הפוגע בתדמיתו של ציבור זה ומטיל צל על המשימה הלאומית שקיבל על עצמו. על כן יצאה ההנהגה להתמודד עם תופעה זו ולהיאבק בה, בפומבי וללא כחל ושרק. כך קבע שפרינצק, בהצביעו על התנכרות תושבי ראשון-לציון למשפחות התימנים שהגיעו למושבה, כי 'מידת האמת מחייבת להעיר, שבנוגע להתעניינות בצורכיהם ועולמם הפנימי של התימנים, אין קבוצת הפועלים של ראשון-לציון עולה בהרבה על אנשי ראשון האחרים. ולאחר שקבע את העובדה ביקש לעמוד על משמעותה: 'לכאורה צריכים היו הפועלים להיות, מבחינת השקפתם הלאומית-חברתית, הקרובים

26 ראו: הפועל הצעיר, 11, תרע"ב; 22, 24, 31, 40, 42, תרע"ג; 33, 34, 36, תרע"ד; וכן ראו: האחדות, 8, י"ז כסלו תרע"ב; 17, תרע"ג; ראו גם מכתביו של י"ל (יוסף לוריא) בעניין זה: י"ל, 'התימנים מצעדה', העולם, 9 בפברואר 1909, י"ח בשבט תרס"ט; ה' בניסן תר"ע.

27 ראו במיוחד: מ' חריזמן, 'למצבם של עולי תימן', הפועל הצעיר, 3, ב' בחשוון תרע"ג; 4, י"א בחשוון תרע"ג; ב' כצנלסון, 'משפט צדק', שם, 42, ה' באב תרע"ג.

ביותר לאנשים חדשים אלה, כי הדאגה להתאזרחות התימנים ולהרמת מצבם אינה פחותה בערכה מהמלחמה לייסוד מושבה של פועלים צעירים ליד ראשון-לציון.²⁸

לעומת הנוסח הזהיר והמתון שנקט איש 'הפועל הצעיר' שפרינצק ניסח בן-גוריון, איש 'פועלי ציון', את דבריו בעניין זה בתקיפות ובלשוון

מהאה. כדרכו הוא תפס את הבעיה הן במובנה המדיני והן באופייה החברתי. מן הבחינה המדינית הוא ראה בעולי תימן תוספת של יהודים בעלי נתינות עות'מאנית, דבר שהייתה לו חשיבות בעיניו לטווח הרחוק, בקשר לאפשרות לבחור לפרלמנט העות'מאני יהודי מארץ-

ישראל, אשר ייצג את היישוב החדש. אולם לא זה היה עיקר העניין, אלא העובדה ש'כניסת התימנים למושבות גוררת אחריה את אחד הפצעים היותר מכאיבים בגוף עמנו: ריסק אברים, התפוררות והתמודדות לאשכנזים, ספרדים, תימנים וכו',

התבדלות לקהילות שונות.

הפיצול החברתי היה תופעה כללית,

אולם בן-גוריון ביקש להבחין בין גורמיו השונים. הוא סבר כי הפער בין האיכרים לפועלים האשכנזים מקורו בהבדלים המעמדיים שביניהם, אך לא כן באשר לפער בין התימנים לאחרים: 'זרותם זו של התימנים היא ממין אחר. כאן יש מלבד ההבדל המעמדי גם הבדל "לאומי". זרות זו היא לא רק משפטית אך גם ובעיקר - נפשית. כאן יש לפנינו שני מיני יהודים משתי מדרגות: המדרגה הראשונה - יהודים שהם בלי שם לוואי, והמדרגה השנייה - יהודים תימנים. אם נתליף את המושג 'לאומי' ב'עדותי' הרי מדובר בבעיה הנמשכת ברציפות עד ימינו שלנו. אולם בן-גוריון ידע גם כי מקור הבעיה אינו במושבות, אלא בהיסטוריה היהודית, וכי תהליך ליכודו מחדש של העם במעבר מגלותו לארץ מולדתו יהיה ממושך ומכאיב. לכן דאג שתחילתו של תהליך זה לא תהיה חס וחלילה המשכו מן העבר. התפקיד להביא את מצב הפירוד לסימו ולפתוח בתהליך של התלכדות לאומית מוטל לדבריו בראש ובראשונה על הפועל, שהרי 'הפועל העברי צריך לזכור תמיד שעליו להיות לא רק הבונה של היישוב, אלא גם מורהו, במובן היותר רחב ועמוק של מילה זו, וכשם שהוא

"חקה אחת".

שנתיים או שנתיים וחצי היו נשמעת מעל אחד העתונים המקומיים טענות נגד התימנים. שהם רק דוחקים את רגלי הפועלים האשכנזים, והפסדם עולה על שברם. עכשיו מסופקני אם יש עוד אחד כן המתעניינים בשאלות הפועלים הקרקעים, שלא הכיר את היתרון הגדול של התימנים בשבול העבודה במושבות, את ערכם הכלכלי המיוחד, שהולך וגדול בה כמדה שספרם סתרבה במושבות. ולא רק ערך כלכלי בלבד. עיי כניסת הפועלים התימנים מתבצרת גם העמדה המדינית שלנו. על ידם הגנו מתעשרים כנתינים עות'מנים הרשים במושבותינו—ואל יא דבר זה קל בעינינו עכשיו, כשאנו זקוקים כל כך לבת והשפעה מדינית בפנים הארץ וכמעט כל הכתגרים מסורה איוזפה עומדים כדכקות עקשנות כון בנתינותם הוות—הרי אין כחנו המדיני יכול

לסרות הוכחותיהם של מנבליהעט סצד בעל-הפירסום שלנו ביצירותיהם המדעיות והפיזיות (עיון ב'חבור' או ב'הצפירה'), הרי שאלה זו של העבודה העברית במושבות הולכת ומקבלת את פתונה, אף כי לפי שעה פתרון זה הריהו יותר תיאורי טבעי.

הנסינות הישועיים השונים ועבודת-הסוח המרובה בחפוש הרכיבים והאמצעים לפתרון השאלה היסודית של הישוב לא עלו בתוהו את התוצאות המושגות אפשר לסכם בשתי ההנחות הללה (א) השכת והקלת הנאייהים של הפועלים; הנמצאים כבר במושבות. עיי יצירת משק ביתי פעום. ב) ששיכת אלוסנט חדש לעבודה הקרקעית, כתון אותם היהודים

מאמרו של דוד בן-גוריון ב'האחדות':
'... ע"י כניסת הפועלים התימנים מתבצרת גם העמדה המדינית שלנו...'

28 שפרינצק (לעיל, הערה 25), עמ' 282.

בורא בעבודתו הגופנית ערכים חומריים חדשים, כך הוא צריך לא פחות מזה ליצור בחייו הרוחניים ערכים חברתיים חדשים של אמת אנושית וצדק אנושי.
בניגוד משווע לתעודה זו של הפועל ניצבה המציאות של אפליה כלפי התימנים, שהפועלים אמנם

לא יזמו אותה, אולם נתנו לה יד בהסכמתם לקבלה. בן-גוריון נדרש בהקשר זה לפרשה הידועה הקשורה לתכנית להקמת מושב פועלים ליד ראשון-לציון, גני-יהודה, על אדמת 'חובבי ציון'. ב'משרד הארץ-ישראלי', בשיתוף עם מוסדות אחרים שתמכו במפעל, הוחלט ליישב על שטח של 350 דונם 50 משפחות פועלים אשכנזים, שהוגדרו חברים, ועל שטח של 60 דונם -

20 משפחות של תימנים. הפועל התימני הופלה אפוא לרעה בגודל החלקה שהוקצתה לו כשם שהופלה לרעה בשכרו - הוא קיבל בממוצע כמחצית משכרו של פועל אשכנזי. בן-גוריון התקומם כנגד אפליה בוטה זו ושאל בסגנון אירוני וסרקסטי: 'למדוני חברי הוועדה, שנבחרה לעבד תוכנית בשביל מושב של פועלים, שלושה הדברים האלה: (1) פירושה של מלה "חבר" מהו? האם זה תואר נכבד המיוחד רק להמיוחסים שיש להם פספורט רוסי או כל פועל יכול להתעטר בעמדה זו? (2) מאיזה טעם צריך להפריד תחום מושב מיוחד בשביל יוצאי תימן? (3) משום מה נחוץ ל"חבר" 7 דונמים בשעה של"תימני" מספיקים 3 דונמים?'. את מאמרו סיים בקביעה קטגורית כי 'בסביבת הפועלים ביחסים ההדדיים אין כל פריבילגיות, הפרשים ודרגות. החוק היחיד השורר פה, הציווי המוחלט - זהו שוויון גמור מבלי כל יוצא מן הכלל, בשום מקום ובשום דבר!'²⁹

למצבם של עולי תימן.

"הלך ילך וככה נושא פסד הדיע".

מתוך עין ועיפול, אך לא בקלות ובקום הפועל לעולטנו הוהודי הזה. כך תשים זסלא היות והלופות האוללה, קם ויעוב את ערשו-ערש מולדתו הוהודת, ותקף ולענת רעב וגפאון צעדי בעו ובכסחון בערבות החול הלחום, הלך הלך ותתקרב, הלך וכא אל-ארגי ואחי בני עמי. אחי בני עמי...

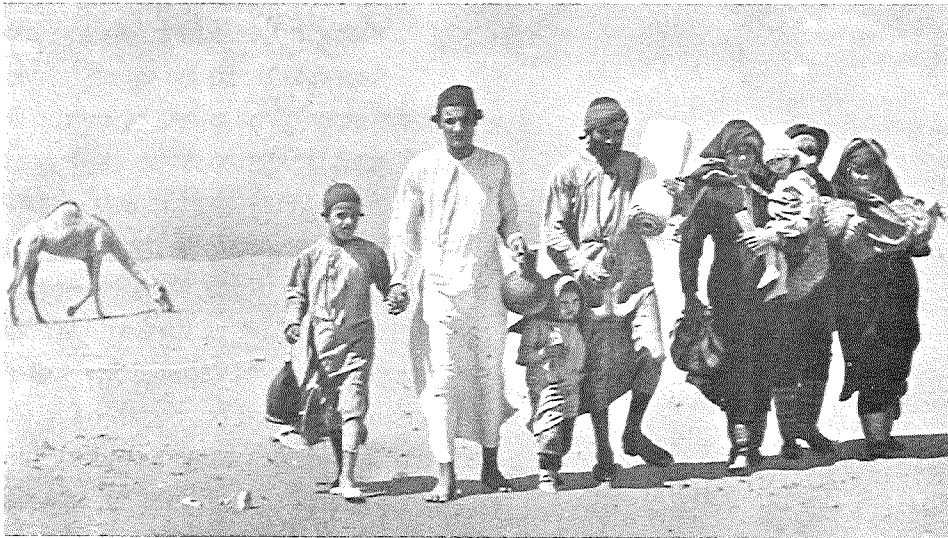
כפעס בלי סלים רק כפסס סלא התנונים ובבת צחוק תודה הדישית את שתי ודעותיו היקות-הגנטות לקראת הסערה. לקראת כל מה שבישב עבודה נקרא, אין חמסים היה בא כמטנות ובתביעות. יתווה: אינו טרעיש ואינו מעשיר עולמות. ובצו לה ובדצק לו יסורים נפשיים מצד אחד, ועניו רעב ונדורים מצד שני, אין הוא מתרסר ואינו מתרוז כלפי מי שהוא ומכשיכ שאינו מסהר להשליך את כלי עבודתו מידו. התנונים ירבו, ואין הוא ספקש בלתי אם פנה אדת קסנה גמפע, רק כעס ארסחי. וכשרואים הם, אוחנו אלה את ההתנהגות האכזרית של אנשי המושבה אתם, כשרואים את מעשי אנשי סדום ותסורתי אלה, היידים שהאפסים כלילה באחת מן האוויות או הרפתכים-מענותיהם ועורבים סכתב ל...מי שפסני יהדותו ההיצונים בולשים בשער ספסק ויתר כמשאר אחו: ו-אוחנו בני ישראל... רחסנים בני הדמנים... התנך, היסטע... איש באחו איש באחו... הם ושלום... ומתוך סיום אבידי כנהוג נפטר כל הענין ואידיכ ושבו בני העדה הברדה הו איש לאוחותו איש לרשתו, ודיה אם עלה בדי אחו לאפוף סאר נפל סאיו עלה, בדרך. סעס פול או חלבונה, ובשל ספנו טוד ואבל ושבר רעבנו הלך לשכב למעעבה. ואשר אין לו-והלך והדליק תיבת נר ופרש את עצמו לקרן וזית ופתח את ספר הוהר וקרא: על בני דמשלון לשושנה, דנוניה הורא וסוסקא, ועל השכינה, שהיא בבחינת נוקבאי וכר וכר, וקרא-והכר את ביתו הוצר והקטן שם שם, ואת כלי עבודתו. הקלים וזכר בחייו השלום, השקטים והשאננים, בהיותו עבד שם עד ימינו רחמי יתום עלינו...

מאמרו של 'אח'
(אהרן חריזמן)
ב'הפועל הצעיר':
... וכשרואים הם,
אחינו אלה, את
ההתנהגות האכזרית
של אנשי המושבה
אתם... "מעשי
אנשי סדום
ועמורה" אלה...

על אפליה זו בחלוקת חלקות האדמה ועל המדיניות המוסכמת על האיכרים והמוסדות הציבוריים כי הפועל התימני יכול להסתפק בשכר נמוך יותר, הגיב אחד מפעילי 'הסתדרות הפועלים החקלאיים ביהודה', אברהם משה קולר, בשני מאמרים נוקבים בסגנונם ובתוכנם. הוא דחה בתוקף את הסבריהם של חברי ועד מתיישבי גני-יהודה וראשי המוסדות הציבוריים, והוכיח כי הפועל התימני מוכשר לא

29 ד' בן-גוריון, 'חוקה אחת', האחדות, 25-26, י"ד בניסן תרע"ב.

פחות מזה האשכנזי לעיבוד חלקת אדמה כעצמאי ולעבודה פרודוקטיווית כשכיר אצל האיכרים. לאחר מכן פסק כי אין ערך רב בבניין היישוב שיהיה העתק לדמותה העלובה של החברה בעיירות הנידחות בתחום המושב במזרח אירופה או בארצות הנידחות כמו תימן ומרוקו. המאמץ חייב להיות מכוון לבנינה של חברה חדשה שהיא סינתזה בין מיטב המסורת היהודית ומיטב הקדמה האנושית הכללית. אבל אם יש אנשים בקרב מנהיגי הציבור ועסקני הפועלים המשוכנעים כי 'אין היישוב עתיד להתפתח ולפרוח אלא בזכותן של בערות התימנים ושפלותם, אם אין רעיון גאולתנו ותחייתנו קיים אלא בזכותן של אלה, ורק על-ידיהן תתגשמה מבחר תקוותינו ושאיפותינו - אז מוטב לנו שלא ניגאל ולא נקום לתחייה. מוטב לנו שרוח יישא הכול. ואל נבנה את בניין תחייתנו על העבדות והשפלות! [ההדגשה במקור].³⁰

עולים מתימן
בתחילת המאה
העשרים

בן-גוריון וקולר לא היו בודדים בביקורתם הקשה והנוקבת. כעבור כשנה הוקיע מאמר מערכת בעיתון 'האחדות' תופעות אלה בשם המפלגה. בסקירה על הוועידה השלישית של 'הסתדרות הפועלים החקלאיים ביהודה' הובעה ביקורת על כך ששאלת הפועל התימני לא נדונה בה לעומקה, למרות חשיבותם של פועלים אלה למפעל כיבוש העבודה, ואף על פי שכ-300 מהם עובדים במושבות. הוועידה קיבלה החלטה בגנות האפליה בין שני מיני הפועלים רק בדרך אגב, כתוצאה מלחץ של הרגע האחרון. וזה לשון הכתוב: 'עובדה מעציבה מאד - אם לא מחפירה - היא התייחסות זו שפגשו עולי-תימן בבני א"י. יחס מעליב, משפיל ומבוזה מצד רוב האיכרים, אדישות והסרון התעניינות מצד רוב העסקנים והמוסדות, והתנכרות גמורה מצד החברים בעבודה, מצד הפועלים

30 א"מ קולר, 'מתוך המחנה', הפועל הצעיר, 40, כ' בתמוז תרע"ג; 42, ה' באב תרע"ג. באותו עניין נערך גם דיון מעל דפי 'הפועל הצעיר', ראו: מכתב של קבוצת פועלים, שם, 25, כ"ו באדר ב' תרע"ג; וכן תשובתו של צ"ד זיטוביצקי, שם, 32, כ"ג באייר תרע"ג.

האשכנזים'. והכתוב ממשיך להתריע מפני העמדת פנים צבועה של ציבור הפועלים: 'אם אנו מתמרמרים על העלבונות ששבועו בהרבה מקומות ובהרבה מקרים הפועלים והפועלות התימנים מצד בעליהם, נותני העבודה, אם אנו מבקרים את אדישותם של עסקנינו, הרי אין אנו יכולים אלא להתבייש ולכבוש פנינו בקרקע מפני אותה ההתנכרות המזוהה לאחים בעבודה מצד הפועלים שהתחנכו על אידיאלי הסולידריות הלאומית והפרולטרית'.³¹ והיה בדברים אלה בבחינת 'לא תעמוד על עלבון רעך', בפרפרזה של הצו 'לא תעמוד על דם רעך'.

מעגל הביקורת העצמית נסגר עם דבריו של שפרינצק, אשר דאב, אם כי מתוך הבנה, על שלמרות מעשים יחידים של הושטת יד לעזרה, כמו הקמת גן ילדים תימנים ביפו על ידי עדה פישמן, הרי בשנות מלחמת העולם הראשונה, 'בתוקף המצב הקשה פסקה האפשרות של המשך התעניינות במצבם של התימנים. בימי-המשבר הלכו ופסקו לאט-לאט הקשרים האינטימיים הקודמים, והציבור התימני נשאר נתון לעצמו, כמעט גלמוד בסבלו הרב'.³²

את הדברים הקשים הללו, שהם דוגמה נדירה של פגיעה במיתוס העצמי של חלוצים גואלי האומה, אפשר להעריך בדרכים שונות. אפשר לומר כי הם מוכיחים את קיומה של סתירה בלתי נמנעת בין האידאל האוטופי לבין האינטרסים האנושיים המנוגדים; אפשר להצביע על צביעותם של המנהיגים אשר הסתפקו בהטפות אולם לא עשו דבר לתיקון המצב; אפשר להדגיש את דלות כוחה הפוליטי של מנהיגות זו, שלא נותר לה דבר אלא מילים; ואפשר לתהות על חולשתם של בני אדם, אשר מוליכים רעיונות גדולים ונוהים אחריהם, אולם אין בכוחם לקיים אותם בגופם לאורך ימים. בכל אחד מהסברים האלה יש מידה של אמת, וכולם ביחד מצטרפים למעין אמת כוללת, אולם לא שלמה, מפני שהשלמות היא מורכבת יותר.

ה

דומה שאנו ניצבים פה לפתחו של ויכוח מהותי אשר הפך במרוצת הזמן לטרגי ונטען ברגשות עלבון – הוויכוח על הציונות כתנועת גאולה או כתנועת הצלה. ויכוח זה, שתחילתו בראשית העשור השני של המאה העשרים, נמשך באמצע שנות העשרים לנוכח העלייה הרביעית הזעיר-בורגנית, קיבל ממד טרגי עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, ולא הרפה מהנהגת המדינה בעת העלייה ההמונית מארצות האסלאם בעשור הראשון למדינה. הוויכוח היה בין שתי עדיפויות: חיסול הגלות או בניין חברה חדשה. מבחינה זו לא התאימו העליות הגדולות והעצמיות בשנות העשרים והשלושים במבנה הסוציולוגי שלהן ובמטעניהן התרבותיים לאידאל החברה העברית החדשה אשר עוצב בהדרגה שלב אחרי שלב בתקופת העלייה הראשונה, השנייה והשלישית.

לפי השקפתם של אנשי העלייה השנייה בסיסה של החברה העברית החדשה היה אמור להיות מעמד או ציבור העובדים החדשים, נושאי החזון הלאומי והיסטורי וערכי הקדמה של החברה המודרנית.

31 'על הפרק: אחרי הוועידה', האחדות, 11, ו' באייר תרע"ג.

32 'שפרינצק, 'סיכומה של פרשה', 1918. הציטוט כאן על פי: הנ"ל (לעיל, הערה 25), עמ' 300.

הפועל יוצא תימן לא רק שלא יכול היה להשתלב בחברה זו, גם אילו עשתה מאמצים לקרבו אליה, אלא בעצם הווייתו הניח מכשולים על דרכה.

מאז בואם של התימנים למושבות נפתח ויכוח בשתי מפלגות הפועלים ובהסתדרויות הפועלים החקלאיים על הצפוי לתנועת הפועלים מהם. ב'פועלי ציון' הייתה זו רחל ינאית אשר חידדה בדבריה את דעתם של החוששים מפני הפועל התימני. היא עמדה על הנקודה המרכזית בתפיסת עולמה של העלייה השנייה בקבעה כי המטרה העיקרית של המאבק לכיבוש העבודה אינה להחליף את הפועל הערבי בפועל יהודי, 'אלא לבצר את מעמד הפועלים העברים הקרקעיים, לאפשר את קיומם והתפתחותם'. עד כאן לכאורה הכול כשורה. מדובר כללית במעמד פועלים עברים, אולם דעתה הייתה ש'התימני אינו מרים את מעמד הפועל הקרקעי אלא מורידו. הוא מסתפק במועט ... הרמת מצב הפועלים והתבצרותם תוכל לבוא עכשיו ובעתיד הקרוב רק על ידי פועלים אשכנזים'.³³

מה שהיה בעיני חלק מן העסקנים הציונים וגם הפועלים יתרונו של התימני - ההסתפקות במועט - היה לדבריה היסרון גדול וסכנה של ממש, העלולה למנוע את הקמתו של מעמד פועלים עברי מודרני ומתקדם. כנגד השקפה זו יצא יעקב זרובבל. הוא טען נגד אלה שאת דעתם ייצגה ינאית כי עיקר דאגתם מכוונת אל הפועל היהודי במזרח אירופה. ומכיוון שאלה אינם עולים לעת עתה לארץ-ישראל, הרי אין טעם במאמץ להביא להם מחליפים בדמותם של התימנים. אולם לפי זרובבל, 'אליבא דהשקפת עולמנו העיקר הוא לברוא כאן חברה יהודית עומדת ברשות עצמה, ואם התימנים יכולים להגשים את זה, הרי מה טוב'.³⁴

זרובבל היה מושפע מדעותיו של בורוכוב יותר מחבריו האחרים, ויחסו אל הפועל התימני נבע מתפיסתו המרקסיסטית, ששללה את הרעיונות החברתיים האידיאליסטיים. הוא העמיד מול האידיאלים הדמיוניים של הוגי רעיון העבודה העברית הנכבשת על ידי הצעיר האידיאליסט יוצא מזרח אירופה את 'משא הנפש היונק מן המציאות' - שהרי 'כוחו האמיתי של האידיאל הוא שאינו מפקח מפני המציאות, שאינו מבקש לכפור בה ומקדיש מלחמה עליה'. והמציאות היא כי בשדה, בעבודה העברית, הולך רוב מספר הפועלים, וביניהם יוצאי תימן, מן הטיפוס 'שאינו מתיימר להיות גואל האומה, אלא שמתבקש להתבצר בעבודה, להסתגל אל החיים המקומיים ולהתאזרח בארץ'. זרובבל ראה בכך שינוי פסיכולוגי רב-משמעות, שיש לו השלכות ישירות על היחס אל הפועלים בני תימן. בהיבט זה לדעתו 'התימנים הנם מוכשרים לתפוס בעת ובעונה אחת הרבה ענפי עבודה' - בשדות, בפרדסים ובשירות בבית. זרובבל לא התעלם מן השוני התרבותי המפריד בין התימנים לאשכנזים וסבור היה כי 'עוד הרבה זמן יעבור עד שהאלמנט התימני יתרגל לחיות בסביבה של אשכנזים'. אולם כאדם בעל השקפת עולם אופטימית האמין כי יחס נכון אל הפועלים התימנים בשיפור תנאי חייהם יקרב את שני סוגי הפועלים אלה אל אלה, ופירוש הדבר התרגלות התימנים לחיות בחברה אשכנזית ונכונותה של זו לקבל אותם לתוכה.³⁵

33 'דוח ממועצת המפלגה, תשרי תר"ע, יפו', האחדות, ב' בחשוון תרע"א.

34 שם.

35 'זרובבל, למצב העבודה', האחדות, 18, כ"א בשבט תרע"ב; שם, 20, ה' באדר תרע"ב.

מאמר מערכת של 'האחדות' שפורסם בתגובה על דבריו הבוטים של זרובבל ניסה לאחוז בחבל בשני קצותיו כביכול. מצד אחד הובעה בו תמיכה ברעיון כי התימנים מתאימים לממש את הצורך הלאומי בעבודה עברית. ומצד אחר נאמר כי 'עובדה זו כשהיא לעצמה עדיין אינה מספיקה כל עיקר. זו אינה אלא התחלה של עבודה נמשכת, שתוצאותיה תלויות בהרבה מיחסו של האלמנט האשכנזי בין הפועלים החקלאיים'. הרי 'תעודת הפועל היא להילחם לא רק בעד העיקר של עבודה עברית, כי אם גם, יחד עם זה, בעד הטבת תנאי החיים של העובד', ומבחינה זו 'המדורגה התרבותית של התימנים מאימת [ההדגשה שלי, י"ג] במידה ידועה להוריד את העבודה העברית מן המעמד הגבוה, שעליו היא נמצאת בכל מקום שכבשה לה זכות הקיום'. המוצא מדילמה לאומית וערכית זו, שיש בה לכאורה סתירה בין שתי מגמות חיוביות, הוא בקירובו של הפועל התימני ובחינוכו במושגים פרולטרניים מתקדמים: 'עלינו להשכיל בינה את התימנים, להסביר להם את אינטרסיהם המעמדיים ולארגנם, בכדי שנוכל ללכת אתם יד ביד במלחמתנו בין בעד העיקר של ביצור עצמדותנו, בין בעד הטבת והעלאת תנאי חיינו'.³⁶

ראוי לשים לב כי הוויכוח בשאלה זו אצל 'פועלי ציון' התנהל במסגרת התפיסה של 'הפועל הטבעי', והדעות נחלקו בין תפיסת 'הפועל הטבעי' האשכנזי, בעל ההכרה הפרולטרנית, לבין 'הפועל הטבעי' התימני, הנמצא עדיין בשלב התפתחות נמוך מן הבחינה הזו. אולם עד מהרה התברר כי שתי התפיסות נחלו אכזבה. 'הפועלים הטבעיים' האשכנזים לא התרבו, כי אם להפך, התמעטו, עם העזיבה הגדולה של אנשי העלייה השנייה את הארץ, ואילו המרחק בין הפועלים האשכנזים לתימנים במושבות לא הצטמצם, כי אם להפך, התרחב. לכן הלכה ונתחזקה אצל 'פועלי ציון' ההכרה בחינותו של האידאל החלוצי הלאומי אשר רק בכוחו יהיה אפשר למלא את תפקיד מעמד הפועלים במפעל הלאומי – שהוא בניינו של 'יישוב עברי אחר'.³⁷

מפנה זה בולט במאמרו של זרובבל משנת 1914. עתה הייתה דעתו כי 'ערך יישובי יש רק לעבודת ציבור הפועלים בעל ההכרה היודע מה לפניו ומכוון כל פעולתו היום-יומית בהתאם למטרה הסופית'. האם פירושו של הדבר כי יש להתנגד לכניסתם של פועלים ממוצא תימני או ספרדי למושבות, מפני שאידאלים אלה אינם נחלתם? לא ולא, ענה זרובבל. אסור להסתפק במועט, כלומר לוותר על האידאל הלאומי-החברתי; אולם מבחינה זו אין הבדל בין פועלים אשכנזים לתימנים. ולכן האחדות ביניהם היא אפשרית וחיונית, אך בתנאי אחד – 'שכולם שואפים לתרום, כשכולם בעלי הכרה ונושאים בחובם תלומות של עולם המחר מלא זוהר ויופי'. כאשר עיקר זה או תלום זה חסרים, משתלטים על החברה הזרות, ההתנכרות ואפילו העוינות. הקשר בין דברים אלה לבין מה שנאמר במאמר המערכת ב'האחדות' בעקבות ועידת 'הסתדרות הפועלים החקלאיים ביהודה' שנה קודם לכן, מאמר שיש לשער שגם הוא נכתב על ידי זרובבל – ברור בהחלט.

36 'גורם חדש', האחדות, 31, א' בסיוון תרע"ב.

37 ראה מאמרי 'רעיון החלוציות באידיאולוגיה של פועלי-ציון בתקופת העלייה השנייה', אסופות, 12 (תמוז תשכ"ח), עמ' 35-50.

ההשקפות והתחושות בקרב חברי 'הפועל הצעיר' לא היו שונות במהותן, אם כי מקורן היה בנקודת מוצא שונה. אהרונוביץ הטיל ספק כאמור ברעיון גאולת העבודה העברית על ידי הפועל התימני דווקא מנקודת השקפה אידאליסטית, וזאת בניגוד לזו של 'פועלי ציון', או נכון יותר, מן הנקודה שאלה הגיעו כעבור ארבע שנים, אם כי הם הסיקו מסקנה שונה מזו של אהרונוביץ וסברו שאפשר לחנך גם את הפועל התימני לאידאל הזה. גם אהרונוביץ לא דבק בקנאות בהתנגדותו לפועל התימני הגואל. שנה אחרי פרסום מאמרו שנזכר לעיל כתב ב'העולם' כי ההצעה להפנות יוצאי תימן לעבודה חקלאית במושבות 'חשובה היא לדעתי מאד, אך אלה האומרים שעתידיים התימנים לפתור את שאלת הפועלים מגזימים במידה מרובה'.³⁸

אהרונוביץ כמובן לא היה היחיד במפלגתו אשר התלבט בשאלה זו. שניים מחבריו מן המנהיגים המקומיים, חברי 'הפועל הצעיר' יוסף בוסל, הוגה רעיון הקבוצה השיתופית ומנהיג החבורה שייסדה את דגניה, ודוד יפה, מזכיר 'הסתדרות הפועלים החקלאיים בגליל', נחלקו בדעותיהם בשאלה זו. על פי תפיסתם כחברי 'הפועל הצעיר' לא הייתה שאלת היסוד מקומו של מעמד הפועלים או של הפועל היחיד, ולא היה מדובר במאבק חברתי, אלא בעיקרון מוסרי. בוסל הביע את ההערכה כי אין הפועל האשכנזי יכול לכבוש את העבודה במושבות 'מפני שהוא חופשי ואינו רוצה להשתעבד'. לכן 'את התפקיד הנזכר ימלאו היהודים המזרחיים, שאחרי שנה של לימוד העבודה יישארו במושבה ויעבדו את כל העבודות ה"פחותות"', כלומר השאיפה לאי-תלות ולחירות היא שאיפתם של הפועלים האשכנזים בלבד. יפה התקומם כנגד דעה זו ושאל: 'אם הספרדים יעבדו במושבות מה יצא לנו מזה? במה מתבטא יתרונם לגבי דיננו על הערבים? בשמם היהודיים?'. תשובתו על שאלות אלה נגעה במוקד העולם המוסרי שלו ושל חבריו: לדבריו 'כשאנו באים לכבוש את החיים אי אפשר לבחור לנו בעבודות היותר טובות ולמזרחיים להשאיר את העבודות היותר גרועות', מה עוד 'שבתנאים יותר קשים גם המזרחיים לא יוכלו להתחרות עם הערבים'. ואילו בוסל כיוון בתגובתו על הדברים ללב הבעיה של העלייה השנייה, של אותם מאות פועלים חקלאים אשר עמדו במבחן הקשה של הישארות בארץ, בעוד רוב בני דורם עזבו אותה. הוא אמר: 'אין אנו חפצים להיפטר מן העבודות הקשות ולמסור אותן למזרחיים. אנהנו רוצים לברוא יישוב יהודי ולא מעמד פועלים היותר אומלל שב'העולם'.³⁹

מפורש הרבה יותר היה חברו של בוסל, ישראל בלוך, שאף הוא היה ממייסדי דגניה. הוא טען כי המשימה הלאומית של כיבוש העבודה במושבות אינה עומדת בראש סולם העדיפויות של פועלי הגליל, שהרי 'שאלת כיבוש הארץ כעת העיקר אצלנו'. ועל סמך השקפה זו עשה מעין חלוקה של התפקידים הלאומיים של הפועלים: התימנים והספרדים יכבשו את העבודה במושבות, ואילו האשכנזים יכבשו את הארץ על ידי התיישבות שיתופית.⁴⁰

38 י' אהרונוביץ, 'לשאלת הפועלים בארץ-ישראל', העולם, 47, י"ג בכסלו תרע"א (15 בדצמבר 1910); הציטוט כאן על פי: י' אהרונוביץ, כתבים, א, תל-אביב תש"א, עמ' 44-46.

39 'אספת הפועלים החקלאיים בגליל', האחדות, 16, ז' בשבט תרע"ב.

40 שם.

מן הוויכוח הזה בתוך תנועת הפועלים על שתי המפלגות ושתי הסתדרויות הפועלים שבה עולה כי אנשי תנועה זו חשו אחריות מוסרית לעלייה מתימן. ואחריות זו הולידה תכניות מעשיות כיצד לקלוט עלייה זו – מה שכינתי ה'פטרנליזם הקונסטרוקטיווי'. זו התפיסה אשר בהנחותיה הבסיסיות הייתה לשיטת הקליטה של העלייה הגדולה בעשור הראשון לקיום מדינת ישראל.

ראוי לציין כי המישה מתוך שבעת חברי הוועד למען יהודי תימן שליד 'המשרד הארץ-ישראלי' השתייכו לתנועת הפועלים. ראש הוועד היה טהון, סגנו של רופין, ולידו ר' בנימין, שלא היה שייך לשום גוף פוליטי. מלבדם כיהנו בוועד שפרינצק מטעם 'הפועל הצעיר', א' בלומנפלד מטעם 'פועלי ציון', כצנלסון מטעם 'הסתדרות הפועלים החקלאיים ביהודה', י' איזקוביץ ממשרד קופת חולים, וכן היה חבר בה יבנאלי. לוועד זה לא הייתה השפעה רבה על דרכי הקליטה של התימנים, הוועד התכנס לעתים רחוקות והאמצעים אשר עמדו לרשות מפעל הקליטה היו מצומצמים מאוד. יתרה מזו, מעדותו של יבנאלי, שהיה עובד 'המשרד הארץ-ישראלי', אפשר ללמוד כי הוועד נכשל ברוב ניסיונותיו להציע דרכים לקליטת העלייה מתימן.

לדעת יבנאלי אחת הסיבות לסבל הרב שנגרם לתימנים הייתה התפיסה ששלטה ב'משרד הארץ-ישראלי', שלא רצה שהתימנים יכוננו 'נכדי המשרד' כשם שהאיכרים במושבות כוננו 'נכדי הברון'.⁴¹ כלומר מתוך גישה אנטי-פטרנליסטית' הטיל 'המשרד הארץ-ישראלי', קרי רופין, את האחריות לקליטת התימנים על מעסיקהם ועל ועדי המושבות. וזו הייתה לדעת יבנאלי סיבת מצוקתם הגדולה של עולי תימן, שהייתה יוצאת דופן אפילו בתנאים הקשים של אותן השנים. הם הופקרו לרצונם של האיכרים, שהיו בו גם גילויים קשים של שרירות לב, זלזול והתנשאות, ולהחלטות של ועדי המושבות, שדעתם ולבם לא היו נתונים לעולי תימן. ומכאן נבעו לא רק סבלם, אלא גם תחושתם כי הם הופקרו על ידי אלה אשר קראו להם לעלות לארץ-ישראל.

מה הייתה אפוא הגישה ההפוכה, ה'פטרנליסטית', של ראשי תנועת העבודה שהיו מעורבים בעניינם של העולים מתימן? אין לדבר על תכנית סדורה ומבנית, אלא על מקבץ של רעיונות והצעות שהצטרפו יחד לכדי תמונה כמעט שלמה. קודם לכול יש לציין כי תוך כדי המגעים עם העולים התימנים החלה להתגבש בקרב חבורה זו של מנהיגים ההשקפה כי צריך להבדיל בין התפקיד הפונקציונלי של הפועל התימני כגואל העבודה העברית לבין הייעוד לגאול את יהודי תימן מגלותם. או כלשונו של יבנאלי, שנתיים אחרי שובו מתימן: 'נכונה היא הדעה שהובעה בתוכנו, כי צריך להבדיל בין ההשקפה על עליית יהודי תימן כפתרון לשאלת הפועלים בארץ, ובין ההשקפה על אותה עלייה כפתרון לשאלת חלק מעם ישראל ההולך ומתנוון לעינינו, שהוא מתגעגע לארץ-ישראל ויכול להיאחז בקרבה ולשוב בה לחיים חדשים'.⁴²

41 ש' יבנאלי, 'לתקנת מצב התימנים (אחרי שמונה שנים)', תר"פ; הציטוט כאן על פי: הנ"ל (לעיל, הערה 9), עמ' 174.

42 ש' יבנאלי, 'אחרי העלייה', 23, ה' באדר ב' תרע"ג; שם, 24, י"ב באדר ב' תרע"ג; 25, כ"ו באדר ב' תרע"ג; הציטוט כאן על פי: הנ"ל (לעיל, הערה 9), עמ' 166.

מן ההכרה כי המדובר בחברה של יהודי תימן ולא בקבוצה נבחרת של חלוצים ממזרח אירופה נבעה המסקנה כי העלייה מתימן, יהיו ממדיה אשר יהיו, היא בעלת אופי סוציולוגי של הגירה. יבנאלי הוא שהגדיר עלייה זו כהמונית, על כל המשתמע מכך מבחינת הרכב העולים, כלומר גילם,

ציפייה, תחריט
נחושת מעשה ידי
איתמר סיאני

בריאותם וכשירותם להתמודד עם התנאים הקשים בארץ-ישראל.⁴³ לפיכך התברר שיש לנהוג במשנה זהירות בכל הנוגע להיקפה ולהכנות לקראת קליטתה. ראוי לציין כי כבר בשנת 1908, שלוש שנים לפני עליית התימנים, הזהירו ב'פועלי ציון' בכלל מפני הקריאות הנחפזות של 'הפועל הצעיר' לעלייה לארץ-ישראל, בלי שתקדם לכך פעולת הכנה שיטתית, במיוחד בתחום אפשרויות הקליטה וההעסקה של העולים.⁴⁴

על סמך הנתונים הסוציולוגיים והתרבותיים של העלייה התימנית גיבשו חברי הוועדה שליד 'המשרד הארץ-ישראלי' שורת הצעות, כפי שעולה מדבריהם של יבנאלי ושפרינצק, וגם של זרובבל, שאמנם לא היה חבר בוועדה אולם הקדיש מחשבה רבה לנושא זה. ואלה היו ההצעות: להקים מעין לשכת עבודה והסברה אשר תהיה אחראית לחיפוש מקומות עבודה לעולים ולהכנת הציבור לקראת בואם של העולים; לבנות בתים למשפחות העולים שכבר הגיעו ולהכין מקומות מגורים לאלה

43 שם, עמ' 167.

44 י' בן-צבי, 'אונזער ארבייט אין פלשתינא', דער אידישער ארבייטער, 4 ביוני 1908.

שיבואו; לפעול בשיטתיות כדי לשלב את התימנים בכל ענפי העבודה במושבות ולא רק בעבודה בפרדסי ההדרים או ביקב; להכשיר את התנאים להקמת מספר מושבים של תימנים בלבד. ההצעה להקים מושבי תימנים ראויה להתייחסות מיוחדת, מפני שבשלוש ההצעות האחרות דובר על שילוב מלא של הפועל התימני במושבות ובעבודה, ואילו בהצעה זו הודגש הצורך או הכרח בהפרדה. הרעיון להקים מושבי פועלים או שכונות לתימנים בלבד נבע מן ההכרה כי מפני אופיים ולטובתם של שני הצדדים – הפועלים האשכנזים והתימנים – אין לערבב אותם זה בזה. שפרינצק, אשר היה מעורה בחיי הפועלים התימנים בארץ-ישראל לא פחות מיבנאלי, נתן הסבר להפרדה זו דווקא מן הצד של התימנים. לדבריו 'כשהתימנים מדברים ע"ד בתים, כוונתם היא: יצירת שכונה או מושבה תימנית וכינוס פזוריהם במושבה. מתגעגעים הם לסביבה רוחנית משלהם. כשתהיה להם שכונה כזו, לא יהיו זקוקים עוד לחסדי זרים בשביל "המניין" שלהם, וכשהיו יחד תהא להם גם אפשרות לספק את צורכיהם הציבוריים ולהקים את המוסדות הדרושים להם'.⁴⁵ ועל זה הוא הוסיף הסבר פסיכולוגי-תרבותי לצורך הדחוף לבנות בתים לכל משפחה: 'התימנים עולים לארצנו משפחות משפחות, מכאן הדרישה לבניין בתים וגם הצורך המוחלט לקיימה [ההדגשה שלי, י"ג]. וההסבר לכך, מעבר לסיבה המשפחתית, היה: 'אם חלוץ צעיר בעל הכרה לאומית מפותחת והשקפות חברתיות פרוגרסיביות, יכול להרגיש את עצמו כאורח בכל הארץ ולהביט עליה כעל המקלט הלאומי שלו, גם בלי שתהיה לו לעצמו אמת-קרקע באיזה מקום שהוא, הרי התימני בעל המושגים הפרימיטיביים [ההדגשה שלי, י"ג] לא ירגיש מהר את עצמו אורח בארץ, אם לא יהיה לו מקלט פרטי משלו'.⁴⁶

גישה מעשית ואנושית זו של שפרינצק הייתה שונה מן העמדה העקרונית הנוקשה של בן-גוריון, אשר במאמרו 'חוקה אחת', שציטטתי ממנו לעיל, התנגד להפרדה בין שני מיני הפועלים. בן-גוריון כדרכו ביקש כבר אז לכפות על הציבור תפיסה מסוימת, ואילו שפרינצק העדיף להרגיל אותו אליה. לכן גם אם על פי השקפתו המודרנית לא התפעל מן 'המושגים הפרימיטיביים' של התימנים, הוא השלים אתם ואפילו ראה בהם, כמו רבים אחרים, יתרון גדול ביכולת ההשתרשות בעבודה החקלאית. אולם צריך לציין כי ההשלמה עם התרבות ה'פרימיטיביות' של התימנים הייתה זמנית בלבד. ועל כך אמר שפרינצק כי כשם שההתארגנות הפנימית של התימנים, תוך כדי ההפרדה ביניהם לבין הפועלים האשכנזים, היא הדרך ל'התקרבות טבעית' ביניהם – 'כעין צעד מעדת תימנים אל ציבור לאומי – כך צריכה להיחשב העבודה ל"הרמת מצבם התרבותי" לצעד של התקרבות רוחנית מצד הציבור הלאומי אל התימנים. וצעד זה צריך להחיש, כדי שלא תקום ביניהם תהום מפרידה, דומה לזו הקיימת כיום למעשה בין האשכנזים והספרדים'. על כן קבע על פי שיטתו המעשית הגמישה כי 'שאלת "הרמת מצבם התרבותי" של התימנים צריכה לעלות על הפרק, צריך להתחיל בבירור שיטת-עבודה זו, אם מתאימה היא, או לבחור בשיטה מיוחדת של הסתגלות מודרנית לרוח האלמנט, שאת מצבו התרבותי אנו רוצים להרים [ההדגשה שלי, י"ג].'⁴⁷

45 י" שפרינצק, 'בין התימנים', 1912; הציטוט כאן על פי: הנ"ל (לעיל, הערה 25), עמ' 283.

46 י" שפרינצק, 'ביצור הפועל התימני', 1912, הציטוט כאן על פי: הנ"ל (לעיל, הערה 25), עמ' 294.

47 שם, עמ' 297.

לשון מפורשת יותר בעניין זה והתייחסות ישירה לעניין בתי הספר ושיטת ההוראה מצאתי במכתב מראשון-לציון. הכותב תמך ברעיון הקמת מושב מיוחד לתימנים. ולפי הצעתו צריך לבנות להם במושב כזה בית כנסת וגם בית ספר, כי 'אי אפשר לאנשים לשלוח את בניהם לבתי-ספר שלנו, החשודים בעיניהם בענייני דת ... בבית-ספר זה צריך להשתדל להכניס השכלה רק לאט לאט, צריך להכניס מורים ללמד מדעים, לימוד הדת להשאיר בידיהם, וככה לאט לאט ישתכלל אצלם בית-ספר. באופן כזה ימצא כל תימני סביבה ידועה לו, והתפתחותו לא תלך בקפיצות, לא ילמדו לחקות את מידת האשכנזי ולקנות את היצוניותו'.⁴⁸

דומני שכל תורת קליטת העלייה המתקדמת, שפותחה על יסוד לקחים שהופקו מן הניסיונות הלא-מוצלחים ואפילו המרים של שנות החמישים, ימי העלייה הגדולה, ובמיוחד זו מתימן, מוצגת במכתב תמים זה. תמימותו של המכתב עלולה להתפרש כמובן כ'פטרנליסטית', תוקפנית ומתנשאת, כמקובל היום במקומותינו. אך קודם שאדון בשאלה זו, שאין לעקוף אותה או להתעלם ממנה, יש לברר אם היו לתפיסה 'פטרנליסטית' זו השלכות מעשיות.

לפי דברים שאמר ושפרסם שפרינצק בכתב, עשה הוועד למען יהודי תימן שליד 'המשרד הארץ-ישראלי' פעולות מסוימות כדי להקל עליהם את ימיהם הראשונים בארץ-ישראל. דבריו, המובאים במלואם בנספח, יש בהם כדי להעיד הן על ה'פטרנליזם' ועל מגבלותיו והן על כנות הצגת הבעיה על ידי הדובר.⁴⁹ על פי תיאורו של שפרינצק הוועד למען יהודי תימן פיתח שיטות של 'משרד קליטה' בזעיר אנפין: קבלת העולים בנמל, שיכונם הזמני במגורים ציבוריים, ליוויים למקום מגוריהם הקבוע באחת המושבות והמשך דאגה להם בתקופה הראשונה באותם המקומות. זה המעט שאפשר היה לעשות בתחום המעשי במסגרת הרחבה של תפיסת הקליטה ה'פטרנליסטית' האוטופית, שכללה בניין בתי מגורים, טיפול רפואי ציבורי ומערכת חינוך ייחודית.

ר' בנימין, אשר קשר את חייו בקליטת העולים מתימן, הציע ברוח השקפת חבריו מתנועת העבודה סיוע ישיר של 'המשרד הארץ-ישראלי' למשפחות הפועלים מתימן במושבות בשלב ראשון אחרי עלייתם. כוונת דבריו הייתה כי הפועלים יסתפקו בשלב ההכשרה לעבודה בשכר נמוך מאוד של המעביד, ואילו 'המשרד הארץ-ישראלי' ישלים להם את החסר. ר' בנימין הניח כי עבודת הנשים תשלים את ההכנסה הזעירה של הגברים בתקופת הכשרתם כפועלים חקלאיים.⁵⁰ שיטה דומה נקטו בהכשרת ציבור שונה – הפועלות בחוות כינרת. מנהל חוות הפועלים שם הסכים לשלם לצעירות שבאו לעבוד בחקלאות רק עשרים פרנק לחודש בתור מתלמדות. אך המינימום לקיום היה ארבעים פרנק לחודש לנפש, ואגודת הנשים הציוניות בברלין הסכימה לסבסד את שכרן של הפועלות, וכך נתאפשר קיומה של החווה להכשרת הפועלות בהנהלתה של חנה מייזל.⁵¹

48 חצ"ד, הפועל הצעיר, 11, ט"ז באדר תרע"ב.

49 ראו להלן, נספח א.

50 ראו במכתבו של טהון אל ועד התאחדות פועלי יהודה, העלייה השנייה, (לעיל, הערה 1), ב: מקורות, עמ' 145-146.

51 ראו: ע' פישמן, תנועת הפועלות בארץ-ישראל (תרס"ד-תרפ"ט, 1904-1929), תל-אביב תרפ"ט, עמ' 20.

לסיכום, התפיסה ה'פטרנליסטית' הקונסטרוקטיבית' מקורה באנשי העלייה השנייה. איכרי המושבות בני העלייה הראשונה לא החזיקו בתפיסה זו; הפועלים בני תימן לא היו לרצונם – להלכה ולמעשה – כתחליף לפועלים הערבים, אף על פי שהיו 'נוחים' יותר מן הפועלים האשכנזים בני העלייה השנייה. המוסדות הציוניים התקשו לטפל בסוג זה של עליית משפחות, בעלת צביון של הגירה עממית, הן מפני התפיסה האנטי-'פטרנליסטית' של ראשיהם והן משום מיעוט האמצעים הכספיים שעמדו לרשותם. החשש של ראשיהם מעלייה מסוג זה לא היה רק ביחס לעולי תימן, והוא הפך למעין מדיניות המרסנת ובולמת תופעות כאלה של 'פטרנליזם'. התימנים 'הוטלו' עליהם מפני הסתירה שנקלעו לתוכה בין הכרת חשיבותה של העבודה העברית לבין החשש הכללי מפני עלייה בעלת אופי עממי.⁵²

לעומת זאת אנשי העלייה השנייה, בגלל השקפת עולמם הלאומית והחברתית ולנוכח אי-הצלחתם לכבוש את העבודה במושבות, היו היוזמים של עלייה זו, הממריצים אותה, והמתלבטים בקליטתה. כתוצאה מכך נוצרה אצלם התפיסה ה'פטרנליסטית' הקונסטרוקטיבית' החיובית והבלתי נמנעת, שהרי הצפייה לעלייה מתימן לא נבעה מסיכון שנשקף לקהילה זו, אלא ממערכת הערכים של העלייה השנייה, אשר הולידה את השאיפה לכיבוש העבודה כמשימה לאומית וחברתית כאחד. היהודי התימני, אשר אמור היה לסייע לגאול את העבודה העברית, הוכנס למסגרת הערכית שקבעו אנשי העלייה השנייה, מסגרת שהעבודה העברית הייתה יסוד מרכזי בה. לכן אף שהכירו מראש בייחודה החברתי והתרבותי, התלוותה לעלייה זו התקווה והאמונה כי בסופו של דבר, אחרי תהליך ממושך, יהיו התימנים חלק מתנועת הפועלים כפי שראו וחזו אותה אנשי תנועה זו. תפיסה זו מובנת בהיבט הסובייקטיבי שלהם. שהרי מי שמרדו בגלות מזרח אירופה מתוך שלילת ערכיה ותרבותה לא יכלו בעיקרון לקבל לאורך זמן את תרבותה ואת אורח חייה של גלות תימן. ועל כן לפי השקפתה של הנהגת העלייה השנייה הייתה ההשלמה עם אורח חיים זה רק זמנית, כשלב בדרך ליצירת החברה העובדת המאוחדת על בסיס רעיונותיהם.

מן ההיבט האובייקטיבי, כלומר מצד ההצעות השונות לקליטת עלייה בעלת אופי עממי מובהק, הרי עתה, אחרי למעלה מחמישים שנות ניסיון בתחום זה מאז קום המדינה, אין ספק כי דרך 'פטרנליסטית' זו הייתה נכונה, אף שלא היה באפשרותה של הנהגת העלייה השנייה לממשה. ראוי לציין כי עולי תימן ככלל זכו ליחס 'מועדף' מצד אותה הנהגה לעומת העולים בני העלייה השנייה, אשר הדאגה להם הצטמצמה רק לאלה אשר היו למכשירים הערכיים של המפעל הציוני, במיוחד הפועלים החלוצים המתיישבים.

מן ההשקפה הסובייקטיבית נבעה לא רק הגישה האובייקטיבית של דרכי הקליטה, אלא גם התדמית הדרו-ערכית של עולי תימן. מצד אחד סברו שאורח חייהם ה'טבעי' הוא חיובי וחיובי לכיבוש

52 ראו בביקורתה של מ' שילה, 'י' בני, ההיית או חלמתי חלום: תימני כנרת – פרשת התיישבותם ועיקרתם 1912-1930', ציון, סב (תשנ"ז), עמ' 305-309.

העבודה והשתרשות במושבות, ומצד אחר ראו בהם ציבור שתרבותו זרה ומוזרה, ושאי אפשר לשלבו בבניין התברה החדשה על פי ערכי העלייה השנייה. תדמיתם של התימנים כורים התבטאה במקרים רבים ביחס אליהם כאל דחויים, ויחס זה חשף פינה נסתרת בתדמיתה העצמית של העלייה השנייה. היחס המתנכר ואפילו המפלה של הפועלים האשכנזים אל חבריהם התימנים במושבות, בדגניה ובכנירת - גם אם לא היה ייחודי רק לתימנים, וגם אם בני הדור ההוא היו קשים עד כדי אכזריות לפעמים אף לעצמם ולחבריהם - בכל זאת הצביע על פגם מוסרי במערכת החברתית הערכית שניסתה לבנות, בכנות, העלייה השנייה. ההנהגה הארצית של התנועה על זרמיה השונים ידעה כי בנקודה זו כשלה התנועה על פי תפיסתה מבחינה מוסרית אנושית ומבחינה ערכית לאומית.

תחריט נחושת
מעשה ידי
איתמר סיאני

מה היה חלקה של ההנהגה הארצית, הלא-מקומית, בכשל המוסרי הזה? האם יכלו חברי הנהגה זו לחייב את מתיישבי נחלת-יהודה לא להסכים לחלוקה בלתי שוויונית של חלקות האדמה? האם יכלו לשכנע את הפועלים האשכנזים במושבות לפתוח את לבם וזרועותיהם לפועלים התימנים? האם יכלו לעורר מחאה ציבורית, במיוחד בקרב הפועלים, על אי-השוויון בשכר בין האשכנזים לתימנים? התשובה היא לא, וזאת בגלל מגבלת כוחם לנוכח המערכת התלת-מעגלית שבה היו תלויים: 'המשרד הארץ-ישראלי' של התנועה הציבורית, האיכרים במושבות והגופים האוטונומיים של הפועלים. כל מה שנתר להם היה למחות ולהזעיק, ואת זאת עשו כמיטב כוחם ויושרם, חוץ מאשר בנושא אחד – אי-השוויון בשכר בין הפועלים ממוצא שונה. אין לומר כי תופעה זו לא הייתה גלויה בציבור ונהירה למנהיגות: זאב סמילנסקי פרסם סדרת מאמרים על מצבם של הפועלים במושבות יהודה, וממנה מתברר כי שכרו הממוצע של הפועל התימני היה כ-70 אחוז מזה של האשכנזי.⁵³ יבנאלי הביא נתונים מפורטים על שכרם של פועלים אלה.⁵⁴ עניין שכרם של הפועלים הלא-אשכנזים, הספרדים והתימנים, אף הועלה בוועידת 'הסתדרות הפועלים החקלאיים בגליל' בשנת 1912.⁵⁵ ואף על פי כן בדברי המחאה של המנהיגות בשתי המפלגות ובשתי הסתדרויות הפועלים החקלאיים, שתבעו בתוקף מציבור הפועלים גילוי סולידריות לאומית וגם פרולטרית, ואשר הציעו תכניות שונות לשיפור מצבם בתחום המגורים, הבריאות והחינוך וגם בתחום החומרי – לא הובעה מחאה על אי-השוויון בשכר. אפשר כמובן לטעון כי הדאגה לתימנים בתחומי השיכון, הבריאות, ההתיישבות והחינוך מצד אחד והתעלמות מהאפליה בתחום השכר מצד אחר מקורם בתפיסה ה'פטרנליסטית' אשר יחסה לתימנים היה מכשירי גרידא, ובתור שכאלה היה צריך לדאוג לקיומם כדי שיוכלו למלא את תפקידם, אולם לא להכיר בשוויון מעמדם. זוהי הדעה הנפוצה במחקר ובציבור זה שנים, והיא הולכת ומתחזקת ככל שהולך ומתגבר הוויכוח הציבורי על יחסי עדות.

בכל זאת, למרות רוח ימינו אלה, אני מעז לראות את הדברים בצורה שונה במקצת. הנחת המוצא שלי היא כי אנשי העלייה השנייה, למן ההנהגה הארצית, דרך ההנהגה המקומית ועד הפועלים הרגילים, אכן לא ראו את הפועל התימני שווה להם במעמד הלאומי ובממד התרבותי – כל עוד הוא רחוק ממערכת הערכים אשר הדריכה אותם. מבחינה זו, בגישה היסטורית נכונה, אין מנוס מן המסקנה שלא היה אפשר אחרת. ועל כן נותר הפן המוסרי של הבעיה – שעליו עמדו אחדים מאנשי העלייה השנייה, כמו קולר, ולאחרונה חזר אליו בתוקף ובכאב ניני בספרו 'ההיית או חלמתי חלום'. העניין המוסרי, החשוב בפני עצמו, יש לו מקום לבירור במאמר זה, מפני שהיחס אל התימנים היה כאמור גם חלק מן התדמית העצמית של הפועלים האשכנזים. ההתנכרות לפועל התימני והיחס הגס כלפיו לפעמים פגמו בתדמית העצמית של פועלים אלה, אך לא כן אי-השוויון בשכר. מדוע? ראשית מפני שאי-השוויון בשכר חל לא רק על הפועלים התימנים; גם הפועלות האשכנזיות השתכרו פחות מן הגברים בעבודות דומות, וזו לא הייתה בעיני הציבור סיבה לשביתה. שנית, לפי הרושם המצטבר

53 ראו להלן, נספח ב.

54 יבנאלי (לעיל, הערה 42), עמ' 170-171, הערה 1.

55 ראו לעיל, הערה 39.

ממכתבים מן המושבות ומהדיונים בהסתדרות הפועלים החקלאיים ביהודה ובהסתדרות הפועלים החקלאיים בגליל, מצבן הכלכלי של רוב משפחות הפועלים התימנים לא היה מן הגרועים. וזאת מפני שבכל משפחה היה בדרך כלל יותר ממפרנס או עובד אחד, ועבודת הנשים והילדים הוסיפה לכלכלת המשפחה. אמנם צוין שיש בקרב התימנים פושטי יד, אולם תופעה זו נתפסה כשולית. שלישית, אין לשכות שחלק מן הפועלים התימנים היו בתקופה הראשונה שלהם במושבות בחזקת פועלים חדשים, ופועלים כאלה, גם מקרב האשכנזים, שכרם היה נמוך יותר. לעומת זאת שכרם של הפועלים התימנים שעבדו ביקב בראשון-לציון היה שווה לזה של מקביליהם האשכנזים. רביעית, התימנים נתפסו כ'פועלים טבעיים', 'המסתפקים במועט' – מושג שקיתונות של זעם ולעג על כוונות זדון כבר נשפכו עליו, עד שלא נשאר ממנו דבר מתומו ההיסטורי. ובכן על פי השקפתם של חלק מבני הדור הפועל הטבעי היה הטיפוס האידיאלי לכיבוש העבודה העברית – אצל 'פועלי ציון' כבר מן ההתחלה, ואצל 'הפועל הצעיר' רק אחרי שהפועלים האידיאליסטים לא עמדו במשימה זו. על פי אותה השקפה פועל זה מסוגל היה להסתפק בפחות מן הפועל המשכיל. הציפייה הייתה שפועלים מסוג זה יבואו ממזרח אירופה, ומשנכזבה תקווה זו, פנו לחפש אותם אצל יהודי תימן. לכן מי שרואה בפנייה אל יהודי תימן לעלות לארץ מגמת ניצול אפריורית, וביחס כלפיהם אפליה על בסיס עדתי, טועה וגם מטעה. כל זה לא בא להפחית מחומרת האפליה עצמה, כפי שראו אותה כבר בני הדור, וכפי שרואים אותה, ובצדק, בדורנו שלנו. חמישית, המנהיגות הייתה שבוייה בתפיסה שלמרות כל הקשיים אכן יש סיכויים כי הפועל התימני יוכל להתמודד עם העבודה החקלאית טוב יותר מן הפועל האשכנזי, ואחד מ'מיתרונותיו' בעיניה היה שהוא מסוגל להסתפק בשכר נמוך יותר ובכך להוות בן תחרות לפועל הערבי. לא מקרה הוא כי בני העלייה השנייה, כדי למלא את תפקידם הלאומי-החברתי, ויתרו על האתוס של כיבוש העבודה, ובחרו במקומו באתוס של כיבוש הקרקע או כיבוש הארץ, ואותו הורישו לדורות הבאים של חלוצים.

הנקודה האחרונה היא השאלה מדוע לא קראו המנהיגים למאבק ציבורי עד כדי שביתה למען מימוש הסולידריות הלאומית והפרולטרית, לפי הגדרותיהם, על ידי השוואת שכרם של התימנים לזה של האשכנזים. ראוי לזכור כי שיטת השביתה הייתה בעיני חלק מבני הדור ניגוד של רעיון כיבוש העבודה, שכן האיכרים יכלו למצוא בקלות מחליפים ערבים לפועלים היהודים. אמנם היו שביתות במוסדות ציבוריים ולאומיים, כמו זו שביקב של ראשון-לציון, שפרצה בגלל הצטברות של עלבון, ושלא הצליחה בגלל התנגדותם העקרונית של חברי 'הפועל הצעיר' לשביתה במשק היהודי. היו גם שביתות בחוות לאומיות, כמו בכינרת, נגד היהירות של האגרונום ברמן, שביתה אשר הצליחה, והידועה מכולן, השביתה בחווה הלאומית בסג'רה נגד העסקתם של פועלים לא יהודים, שביתה שזכתה לתמיכה ציבורית רחבה וגם היא הצליחה.

אפשר כמובן לבוא בטענה הצודקת כשלעצמה, בעיקרון, כי עלבוננו של הפועל התימני כתוצאה מהפלייתו לרעה במקומות העבודה הפרטיים והציבוריים די היה בו כדי לקומם את ציבור הפועלים ולהביאם לידי שביתה, אולם למעשה, מלבד סיכוייה האפסיים של שביתה מעין זו, לא רק מבחינת הצלחתה אלא בעיקר בגלל היקפה – עניינו של ציבור הפועלים היה מרוכז בשאלות שנראו בעיניו באותו זמן חשובות הרבה יותר משאלת הפלייתם בשכר של הפועלים התימנים. במרכז התודעה

הציבורית עמדו שאלות של כיבוש הקרקע, העבודה והשמירה העברית ושאלת מקומה של הלשון העברית. לכן מבחינת ההנהגה של העלייה השנייה שאלת השתלבותו של הפועל התימני במושבות הייתה קודם כול בעיה של 'אפוטרופסות לאומית' ולא עניין למאבק מקצועי. גם עלבונה של הפועלת החלוצה לא זכה לתשומת לב מספקת מצד ההנהגה, והדיונים בו נפלו בהרבה, בעצמתם הרגשית והמוסרית, מאלה על עלבון התימנים.⁵⁶

כך הפך ה'פטרנליזם' של העלייה השנייה, בכוחו ובחולשתו, את ההוויה של הפועל יוצא תימן לחלק מהווייתם של בני עלייה זו: בכוונותיהם הקונסטרוקטיוויות, בהתעלמותם הכואבת ובייסורי המצפון הגלויים שלהם. ובוה, 'בין לטוב ובין למוטב', כביטוי של ניגוי, ובין למורכב בדאגתו ובין למתעלם, כניסוח, נתגלה קו נוסף בפניה של העלייה השנייה; קו הגורע מדמותה המיתולוגית, אולם מוסיף לדמותה ההיסטורית. זו הדמות המאפשרת לנו, במרחק של זמן, להעריך ברוח שקולה יותר את תרומתה למפעל הלאומי.

נספח א: הסיוע בקליטת הפועלים יוצאי תימן במושבות, לפי יוסף שפרינצק

ההתעסקות בתימנים מתחלקת לשני סעיפים: הפגישה הראשונה והטיפול עד בואם למושבה, ואחר־כך – הדרכה וסיוע במושבה גופא.

ברדת עולי־תימן מהספינה, מקבלים את פניהם בחוף ומובילים אותם לאחד המקומות, שבו הם נחים משך שניים-חמישה ימים. אותו זמן מכלכלים אותם ודואגים לצורכיהם, ואחר־כך הם נשלחים, בלויית שליח, לאחת המושבות. ופה מן החובה להעיר, שבפגישת האורחים לוקחים חלק גם תימני יפו. אך גם בטיפול הראשון יש חסרונות למדי, והעיקרי בהם הוא – חוסר מקום קבוע לקבלת העולים. כל פעם שמגיעה שיירה חדשה ליפו מוכרחים לבקש בשבילה מקום אחר לדירה ארעית, ואי־אפשר לומר, שתמיד עולה הדבר למצוא מקום מתאים שיוכל לשמש מקום־מנוחה אחרי נדודים משך חודשים. ואין צורך להוסיף, עד כמה פועל הדבר לרעה על מצב הרוחות. בנידון זה הגיעה אולי כבר השעה לגשת להגשמת הרעיון שהובע בזמנו בעיתוננו על ייסוד בית־עולים כללי ביפו.

אולם מכיוון שהישיבה בעיר היא זמנית וקצרה, אפשר עוד לסבול את הליקויים שנוכרו לעיל. עיקר הצרות מתחילות עם הכניסה לתוך המושבה. בשורה הראשונה עומדת צרת חוסר־הדירות – אין במושבה דירות פנויות ומוכנות מראש בשביל מספר הגון של תושבים חדשים, ובאין ברירה מוכרחים ע"פ רוב להכניס את האורחים לרפתים [רפתות] ואורוות, המשמשות לעתים קרובות דירה גם לפועלים הערבים. מקומות אלה, מתקנים ומנקים, כמובן, ומשתדלים לסגל אותם לשיכון. אולם לרוב חסרות גם אורוות במספר הדרוש ואז מושיבים משפחות רבות, לפעמים עד שמונה־עשר (בפתח־תקוה), במקום אחד. הישיבה בצפיפות מגדילה את אי־הניקיון ומשפיעה לרעה על מצב־הבריאות של העולים החדשים, שגם בלא־הכי עודם חלשים מטלטולי הדרך. לזה יש להוסיף את ההרגשה המרה שמעוררים 'ארמונות'

56 י' גורני, 'הפמיניזם של יזע ועלבון' (מאמר בכתובים).

כאלה בלב אנשים, שבמעוף דמיונם התכוננו להיות בארץ-ישראל כמעט 'בני-מלכים'.
 ייתכן מאוד שבארץ-מולדתם הקודמת גרו התימנים בבתים שאינם טובים מדירותיהם כאן. אולם שם
 היה הרגל של דורות וקשר מסורתי אל הקן המשפחתי – דבר שחסר כאן, לפחות בימים הראשונים.
 אחרי שאלת הדירות באה העבודה הבלתי-רגילה. אמנם רגילים התימנים לעבודה ומלומדי-סבל, אולם
 עד כה לא ידע התימני לא את המעדר, לא את הפעמון וגם לא את העבודה הבלתי-פוסקת משך כל היום.
 צורת-עבודה זו פוגמת ברגש של 'בעל בעמיו' שבו ומעוררת את המחשבה, שהוא נמצא במצב של עבד
 אצל אחרים, ומה שמכאיב יותר – כל זה מתרחש בארצו ואצל אחיו בני-עמו...
 חוסר דירה פרטית מתאימה ומקום קבוע אינו נותן להם את האפשרות לסדר את חייהם החברתיים
 לפי מושגיהם-הם, ולמלא את צורכיהם הדתיים. בקיצור: המהגר התימני נתון כולו, בימיו הראשונים, בעול
 חבלי-ההסתגלות אל הארץ.
 מובן מאלי, שמצב כזה הוא רק זמני ועובר, ושינויו תלוי מצד אחד בהתקרבות התימנים להבנת
 המציאות הקיימת בארצנו ומצד שני – בהכנסת תיקונים רדיקליים בעניין הטיפול בהם וסידורם בארץ.⁵⁷

נספח ב: השוואה בין שכרם של הפועלים החקלאיים יוצאי תימן לבין הפועלים האשכנזים במושבות יהודה, לפי זאב סמילנסקי

מאמרו של סמילנסקי הוא המחקר הסטטיסטי היסודי ביותר המשווה בין שכרם של הפועלים העובדים במושבות יהודה.⁵⁸ לגבי שערי המטבעות ראוי להבהיר כי פרנק צרפתי ערכו היה שבעה גרושים, ושכר שבין פרנק וחצי לשני פרנק נחשב שכר עבודה טוב והוגן. ואלו דבריו של סמילנסקי:

הפועלים התימניים שמקבלים פחות מששה גרוש ליום הם נשים בוגרות ונערים בני חמש עשרה שנה ולמטה, יתר הפועלים שבגרו מקבלים ששה גרוש ויותר. בעוד שבין הפועלים האשכנזיים רק הטירונים והנערים מקבלים שבעה גרוש ליום. בין התימניים כמעט שתי חמישיות מהם מקבלים רק שבעה גרוש ליום. ההבדל שבין השכר שמקבל הפועל התימני ובין השכר של האשכנזי בולט הרבה גם בנוגע לשכר העולה יותר משבעה גרוש ליום. בזמן שבין התימנים ישנם כשמונים אחוזים למאה שמקבלים רק משבעה עד תשעה גרוש ליום, בין האשכנזים רק 17% מקבלים שכר קטן כזה. בעוד שבין התימניים רק כשמונה אחוזים למאה זוכים לשכר גבוה של 10-13 גרוש ליום, בין הפועלים האשכנזים 54% מקבלים שכר כזה, או בערך פי תשעה יותר גדול בין הפועלים האשכנזיים אחוז המקבלים מעשרה עד שלושה עשר גרוש ליום. וכשנשים אל לב, כי ששת התימניים שבר"ל [ראשון-לציון] המקבלים שנים עשר גרוש ליום הם פועלי היקב ולא פועלים חקלאיים, נמצא, כי בין כל התימנים שנרשמו בשנת תרע"ב רק שניים (1.4%) העובדים בבן-שמן זכו לקבל שני פרנקים ליום, ויתר התימניים אע"פ שעובדים במושבות שנים אחדות לא זכו לקבל יותר מעשרה גרוש ליום.⁵⁹

57 שפרינצק (לעיל, הערה 25), עמ' 288-289.

58 ס"ז [זאב סמילנסקי], 'הפועלים החקלאיים במושבות יהודה', הפועל הצעיר, ט' באייר תרע"ג.

59 וזאת בנוסף לכך שכ-90% מן הפועלים האשכנזים היו רווקים ואילו כל הפועלים התימנים היו בעלי משפחות.